

МОВНА ПРОБЛЕМАТИКА В ДИСКУРСИВНОМУ ПРОСТОРІ ІВАНА СВІТЛИЧНОГО ТА НАДІЇ СВІТЛИЧНОЇ

Наприкінці 50-х – на початку 60-х років ХХ ст. зміни в політичній атмосфері СРСР після критики культу особи Сталіна зумовили появу в Україні суспільного явища, що отримало назву «шістдесятництво». Як зазначає Б. Горинь, це був «національно-культурний рух, що активно набирив обертів і переростав у рух суспільно-політичний, рух опору існуючому тоталітарному режимові та його політиці денационалізації і русифікації України» (Горинь, 1998, с. 257).

Творчій, просвітницькій, науковій і правозахисній діяльності шістдесятників в українській науці присвячено низку праць. Це насамперед дослідження історії українського національно-визвольного руху 1960–1980-х рр. В. Барана, Ю. Данилюка, В. Деревінського, Б. Захарова, Г. Касьянова, С. Кульчицького, А. Русначенка та ін. Історико-літературний аналіз творчого доробку шістдесятників, зокрема їхньої епістолярної спадщини, здійснили Т. Заболотна, Н. Загоруйко, М. Коцюбинська, Ж. Ляхова, Г. Мазоха, Л. Морозова, Л. Тарнашинська. Мовне питання, що стало ключовим в українському русі опору другої половини ХХ ст., розглянуто в працях О. Бажана, О. Зарецького, Л. Масенко, І. Ренчки, В. Чапленка. Видано документи й матеріали Української Гельсінської групи, твори самвидаву, спогади сучасників та учасників опору

З. Антонюка, С. Глузмана, М. Горбала, Б. Гориня, М. Гориня, Д. Гусяк, І. Дзюби, О. Заливахи, В. Овсієнка, С. Кириченко, Р. Корогодського, М. Коцюбинської, Л. Світличної, Н. Світличної, А. Перепаді та ін. Попри те, що в працях з історії, літературознавства та мистецтвознавства явище шістдесятництва і загалом українського руху опору 60–80-х рр. ХХ ст. висвітлено досить повно, залишається гостра потреба в дослідженні та системному соціолінгвістичному аналізі такого аспекту діяльності опозиційної творчої інтелігенції, як викриття порушень мовно-культурних прав українського народу, спростування постулатів про гармонійність російсько-української двомовності і взаємозбагачення національних мов та культур у Радянському Союзі, висвітлення реальної мовної ситуації та інших важливих мовних проблем, замовчуваних у радянському мовознавстві.

Мета пропонованого дослідження – розглянути творчий доробок та епістолярну й мемуарну спадщину І. Світличного та Н. Світличної з погляду порушених у них актуальних питань функціонування української мови та проблем розвитку українського мовознавства в умовах колоніальної залежності України. Матеріалом дослідження стали листи, наукові і публіцистичні статті та спогади І. та Н. Світличних, вміщені у виданнях: Світличний І., Світлична Н. «З живучого племені Дон Кіхотів»; Світличний І. «Голос доби». Кн. 1–2.

Головне своє завдання шістдесятники вбачали в національному відродженні та захисті прав українського народу на збереження й розвиток своєї мови та культури. Публіцистичними і художніми творами, активною громадянською позицією, що виявлялася в організації та участі в літературно-мистецьких зустрічах, художніх виставках,

творчих вечорах і вечорах пам'яті, маніфестаціях та інших протестних акціях (зокрема, біля пам'ятника Тарасові Шевченку в Києві 22 травня), написанні офіційних листів, звернень, петицій до владних структур СРСР проти переслідувань і репресій, порушенні в текстах самвидаву загальних суспільно-політичних, соціальних, національних, мовних та духовно-культурних питань, вони протистояли радянському тоталітарному режиму, обстоюючи право на вільну думку і свободу творчого самовираження, виступали проти зросійщення й національного поневолення, сприяли формуванню національної свідомості та світогляду своїх читачів і слухачів. Представники нової творчої генерації, за словами О. Обертаса, «мали мужність чинити опір владі, що кваліфікувала їхню творчість як ідеологічно ворожу. Це привело до поєднання інтелектуально-культурного руху з громадсько-політичною дією, що дає підстави називати дисидентський рух рухом опору російському шовінізмові та комуністичному тоталітаризмові» (Обертас, 2012а, с. 34). Ядро творчої інтелігенції, що «здатна національно мислити» (Корогодський, 2016, с. 257), становили літератори, митці, правозахисники – борці проти тоталітаризму й національної нівеляції Ю. Бадзьо, Б. та М. Горині, А. Горська, І. Дзюба, І. та І. Калинці, Л. Костенко, М. Коцюбинська, І. та Н. Світличні, Є. Сверстюк, В. Симоненко, В. Стус, В. Чорновіл та ін. Як зауважує М. Коцюбинська, «шістдесятники – спонтанний вияв духовного дозрівання, нового мислення, нової системи цінностей, нового осмислення національного досвіду в надрах тоталітарної системи» (Коцюбинська, 1998, с. 106). В українському суспільстві відбувалося «...наростання побунтівничому настроєних і по-новаторському естетично зорієнтованих культурних та літературних сил,.. пробу-

дження серед частини молоді активного інтересу до культурно-національних... та національно-політичних питань», що мало вияв у роботі творчих об'єднань, проведенні дискусій, диспутів, мітингів, розвитку самвидаву, який «був не чим іншим, як частковою компенсацією ядучого дефіциту гласності» (Дзюба, 1998а, с. 10). Зокрема, з'являються й поширюються статті на теми захисту української мови, переслідування культури та обмеження свободи слова, дослідження з української історії, політичні заяви і трактати. Діяльність шістдесятників радянська влада розцінила як особливо небезпечну, що загрожує її існуванню. Учасники руху опиняються поза законом, звинувачені не лише у формалізмі чи модернізмі, а й у націоналізмі та антирадянщині. Багатьох представників нонконформістської інтелігенції було звільнено з роботи, відраховано з інститутів, їм заборонили публікувати свої твори, проводити творчі зустрічі та зібрання. У 1965 та 1972 роках відбулися арешти відомих діячів шістдесятництва, внаслідок чого їх було засуджено до тривалих термінів ув'язнення в таборах суворого режиму або до багаторічного примусового психіатричного лікування.

Одна з провідних, об'єднавчих ролей у русі шістдесятників належить Іванові Світличному – науковцеві, літературознавцеві, теоретикові літератури, літературному критикові, мовознавцеві, перекладачеві, поетові, журналістові і громадському діячеві. Навколо нього гуртувалася українська інтелігенція, талановиті молоді люди, яким була небайдужа доля України, її мови та культури. За словами побратимів, він був у центрі опору і центром опору (Антонюк, 1998, с. 254), приваблюючи всіх «своєю безмежною відданістю українській справі» (Коваленко, 1998, с. 471). І. Світличного називали «душею українського

шістдесятництва, його натхненником, совістю і надією», «двигуном руху шістдесятників», «світлом у темряві», «трудівником», «садівником», «учителем покоління», «опікуном і порадником», «поетом і лицарем», «визначним просвітянином», «всеукраїнським громадським президентом», «паролем українського дисидентства», «центром тяжіння для активних людей», «маяком», «центром морального опору тоталітаризмові», пов'язуючи з його іменем ідейну спрямованість шістдесятництва (Тарнашинська, 2018, с. 45).

Свою творчу діяльність І. Світличний розпочинає як поет і літературний критик. Вищу освіту здобув у Харківському університеті на факультеті української філології, після чого працював учителем української мови та літератури в одній із харківських шкіл, а згодом вступив до аспірантури Інституту літератури АН УРСР, де навчався під науковим керівництвом О. Білецького, пишучи дисертацію з теорії художнього образу. Деякий час (у 1955–1957 рр.) очолював відділ критики журналу «Дніпро», тоді ж з'являються перші публікації його поетичних творів і літературно-критичних статей. До арешту у серпні 1965 р. працював на посадах молодшого наукового співробітника відділу теорії літератури Інституту літератури, молодшого наукового співробітника в Інституті філософії, відповідального секретаря в журналі «Радянське літературознавство», завідувача редакції мовознавства у видавництві «Наукова думка». Це був період його плідної праці, публікацій низки статей, рецензій та відгуків, що набували щоразу широкого резонансу в літературно-мистецьких і наукових колах. Проте вже з 1963 р. розпочинаються гоніння, тиск і критика стосовно найвідоміших представників шістдесятництва, примусово припиняється діяльність

клубів, виставок, посилюється цензура. Після арешту й восьмимісячного ув'язнення І. Світличний не мав змоги влаштуватися на роботу, було накладено заборону на публікацію його творів і навіть перекладів. Лише іноді йому вдавалося опублікувати свої праці під псевдонімом або чужим прізвиськом, але загалом заборони на професійну діяльність, друкування і згадку самого імені Івана Олексійовича діяли аж до 1991 р., що мало на меті вилучити його повністю з літературного процесу та з громадського життя в Україні. У січні 1972 р., в час «генерального погрому» українського національного і правозахисного руху, І. Світличного заарештовано вдруге і засуджено до семи років таборів та п'яти років заслання. Про заборону друку і працевлаштування за фахом він згадує в колективному інтерв'ю італійській газеті «Уніта» (1974): «...Перехід від “волі” до “неволі” у мене не був таким різючим, як у деяких. Багато років до арешту я не міг працювати за фахом, мої літературні твори, не маючи антирадянського спрямування, не друкувалися лише через несприйнятність для офіціозу імені автора – коротше, я і до арешту був поза законом» (Світличний, 2001, с. 513). Свої поневіряння І. Світличний описує й у «Відкритому листі Миколі Бажану» (1975): «Довгий час – роками – я не міг знайти собі роботи за фахом – певна річ, не тому, що не було вакансій, або я був нездалий до роботи... Крім заборони на професію я ще мав заборону на друк: моє ім'я не повинно було з'являтися в пресі ні під яким художнім і літературно-критичним чи науковим твором. [...] Таким чином і до арешту, і після арешту, і в антракті між арештами, загалом щось років із десять, аж поки мене остаточно запроторили в євразійські широти, ні працювати, ні друкуватися, ні взагалі офіційно заробляти собі на прожиток я не міг»

(Світличний, 2001, с. 517). І. Кравченко, розповідаючи про звільнення Світличного з останнього офіційного місця роботи – завідувача редакції мовознавства в «Науковій думці» у липні 1965 р., наводить промовисті спогади: його звільнили за розпорядженням парткому президії АН, де було, зокрема, сказано, що він відвідує заборонені зустрічі молоді, а навіть якщо й не відвідує, то «Дух його там був. [...] Як ото у вишиванці та вуса донизу, – так і націоналіст, бери і запакувай» (Кравченко, 1998, с. 364). За спілкування та листування з І. Світличним гонінь зазнавали і його друзі: їх звільняли з роботи, не давали змоги працевлаштуватися, забирали дітей до війська (Світлична, 1998, с. 47). У листі до С. Глузмана Іван Олексійович про це пише так: «...у Києві в таких випадках вилучають не тільки мої листи, а й фотографії й книжки, якщо на них є мій автограф, і взагалі все, що стосується моєї персони, яка там, у Києві, чомусь зовсім *non grata*» (до Семена Глузмана, 09.03.1980) (Світличний, 2008b, с. 411).

Радянська каральна система правильно оцінила роль І. Світличного як провідної постаті в громадському та національному відродженні України. За характеристикою О. Заливахи, «Іван втілював у своїй особі взірць українського культурного діяча, безкомпромісного в поведінці і творчості. Він був маяком серед болотних випарів великодержавно-капееесівської отрути, що оповила Україну» (Заливаха, 1998, с. 202). І. Світличний належить до організаторів та лідерів національно-культурного відродження в Україні тих років. Для молодих літераторів він не шкодував свого часу і зусиль, часто на шкоду власній науковій і творчій роботі, стаючи для них мудрим і вимогливим учителем, критиком і редактором, здійснюючи вагомий внесок у формування й розвиток їхньої майстерності

та національної самосвідомості, допомагаючи віднайти себе й реалізувати свій потенціал. «...майже все наше літературне покоління вийшло з крихітної, захаращеної книгами квартирки, де мешкав Іван і його вірна дружина Льоля» (Дрозд, 1998, с. 221), «шістдесятницький Ренесанс на Україні якщо й не починався від цього порогу, то в багатьох суттєвих проявах зосереджувався навколо нього» (Коцюбинська, 1998, с. 105) – так згадують про квартиру Світличних, що стала в 1960-х роках осередком духовного життя творчої молоді, і не лише київської, а й з усієї України. У листі В. Стуса натрапляємо на таку характеристику І. Світличного, якого він дуже любив і цінував: «Тоді зайшов час молодій генерації – Іван чемно дав їм місце, як прекрасний зичливий критик-літератор. [...] Він ініціював усіх усмішкою, тактом, добрістю, людяністю, з того радіючи і тим живучи. І десь, мабуть, 10 Іванових років – у кожному з нас, т. зв. “молодих”. Все кращого в мені – це Іван. Усе кращого в багатьох інших – від Івана. Він роздавав себе по проскурах» (Стус, 1998, с. 347). Поряд із Євгеном Сверстюком та Іваном Дзюбою його називають найяскравішим репрезентантом та ідеологом літературно-мистецького руху, що згодом переріс у суспільно-політичний. А ще – «гнаним і безробітним меценатом», тому що володіючи на той час однією з найбільших приватних бібліотек у Києві, віддаючи на її поповнення всі свої кошти, він щедро ділився своїми книгами, рекомендував їх для самоосвіти, добираючи кожному найбільш відповідні до його зацікавлень. Великою мірою саме завдяки І. Світличному шістдесятники змогли ознайомитися з творчістю письменників Розстріляного відродження: Б.-І. Антонича, Є. Плужника, В. Підмогильного, В. Свідзинського, М. Хвильового та ін. Маючи на меті україн-

ське культурне відродження, шістдесятники прагнули повернути в літературний процес імена репресованих митців, «скласти повний список “білих плям” української культури як свого роду довготерміновий “план-проект” для майбутньої незалежної Української Академії Наук», – таке твердження українського дисидента Л. Плюща наводить О. Забужко (Забужко, 2018, с. 25). Вони бачили себе спадкоємцями творчого покоління 1920-х й спрямовували свої зусилля на те, щоб «...відкинути політику радянської влади, що продовжила лінію Валуєвського циркуляра, і творити культуру, спираючись на ту, перервану знищенням українського відродження» (Забужко & Андрусак, 2014, с. 168).

Велике значення мала діяльність І. Світличного з налагодження зв'язків між представниками інтелігенції з різних регіонів України, а також з українською діаспорою. «Світличний був живим містком між Східною й Західною Україною, між Києвом і Львовом, – зазначає М. Коцюбинська. – Багатьох своїх колег і друзів, зокрема й мене, саме він увів до літературно-мистецьких кіл Львова. Так здійснювалося справжнє національно-культурне єднання» (Коцюбинська, 1998, с. 108). Контакти із закордоном допомагали поширювати позацензурні самвидавні матеріали та загалом інформацію про український національно-культурний рух опору, вселяючи, за словами Б. Гориня, українцям у всьому світі віру, що і в Україні, і поза її межами не згасло прагнення до свободи й незалежності: «Врешті, всі ті контакти переслідували головну мету – поширювати українське слово, українську національну ідею серед найширших верств світового українства, а також серед чужинців, які змушені були... зважити на те, що Україна – це не частина Росії та що в СРСР поневолені

тоталітарним режимом нації прагнуть здобути волю. Ось чому поширенню вільного українського слова Світличний надавав такої великої ваги» (Горинь, 1998, с. 265). Наприклад, у листі до Б. Гориня від 20 вересня 1963 р. І. Світличний пише: *«Користуюся okazією і передаю – для тебе книжки, для Г. Садовської й Р. Крип'якевича магнітофонні стрічки. Це – вибране з поезій Симоненка, Жиленко, Нечерди, Вінграновського і Драча. Здається, я вибрав краще»* (Світличний, 2008b, с. 64); або в листі від 16 січня 1964 р.: *«Передаю листа товаришкою з Чехії – Зіною Генік-Березовською для того, щоб ти, якщо треба буде, допомагав і сприяв їй. Все, що треба передати до Чехії, можна передати нею. Драча, Симоненка, Мамайсура – найкраще я дав їй»* (Світличний, 2008b, с. 65). Натомість зі Львова до Києва надходили книги й журнали про діяльність ОУН–УПА, а з-за кордону – видання на зразок часописів «Сучасність», «Український самостійник» та ін. Їх переписували, передруковували, фотографували і передавали з рук у руки. Листування І. Світличного з друзями засвідчує поширення на початку 1960-х років легальної й нелегальної літератури й активне розгортання шістдесятницького руху, що відбувалося за його безпосередньої участі і сприяння. Згодом уже налагодженими шляхами за кордон надходитиме інформація про заборони на творчість і професійну діяльність та репресії учасників руху опору і ставатиме відомою у світі. Підтвердженням цього є таке свідчення Віри Вовк: *«...нам на Заході треба було знати про переслідування і засуди культурних діячів, ознайомити світ із справжнім становищем на Україні та збудити публічну опінію. [...] Нашою спільною думкою було захистити рідний край від умисних геноцидів і сприяти його культурі»* (Вовк (Селянська), 1998, с. 376).

Діяльність І. Світличного як натхненника і координатора мала визначальне значення для становлення національно-культурного й правозахисного руху в Україні та сприяла об'єднанню зусиль різних верств інтелігенції в ім'я служіння українській справі. Він був автором ідей та ініціатором їх утілення, зокрема тих, що стосувалися розвитку самвидаву – поширення інформації, альтернативної офіційній, форми опозиційного мислення, «цього, – як зауважує М. Коцюбинська, – чи не найреальнішого досягнення 1960-х у суспільному поступі» (Коцюбинська, 1998, с. 107), «який на довгі роки став “трибуною” цілого покоління української інтелігенції й головною інфраструктурою руху опору» (Обертас, 2012b, с. 25). І в цьому теж велика заслуга І. Світличного, якого називали «душею самвидаву». З-поміж поширених за допомогою самвидаву матеріалів – наукові дослідження, художні твори і щоденники, зокрема В. Симоненка, літературно-критичні статті, листи-звернення, магнітофонні записи виступів поетів і письменників, документи судових справ, наприклад Л. Лук'яненка, І. Кандиби та ін., які створили Українську робітничо-селянську спілку з програмою щодо виходу України зі складу СРСР, тексти політичної публіцистики, темами яких були питання національної і мовної політики, освіти, історії, свобод громадян. Мав І. Світличний і задум щодо створення самвидавного літературного альманаху для публікації творів, заборонених в офіційних виданнях, який так і не вдалося реалізувати (Світлична, 1998, с. 32). Альманах планували як культурно-мистецьке видання, позбавлене політичного забарвлення, хоча залишатися в тих умовах повністю аполітичним не було можливості. Як згадує М. Коцюбинська, «коли свого часу на одній з “виховних” бесід, пов'язаних із виключенням з

партії, мені досить грубо порадили, щоб я не лізла в політику, я відповіла: “То не я, то вона лізе в мене...” Мабуть, саме так на початках своєї дисидентської епопеї міг сказати й Світличний. Та доля приготувала йому “найпрестижніші” політичні університети» (Коцюбинська, 1998, с. 109). Підпис листа на захист В. Мороза у дні суду над ним, написання передмови до книги «Українські юристи під судом КГБ», звернення до керівних органів влади з проханням про дозвіл ув'язненим займатися творчістю, заяв на їхню підтримку, організація для них передплати періодики, його пропозиція введення до Сахаровського комітету прав людини в СРСР представника України і насамперед самвидав, який проходив через нього, – усі ці види діяльності в контексті доби набували важливого політичного значення. «Політиком не був, але був політично мислячим діячем», – напише згодом у своїх спогадах про І. Світличного Л. Плющ (Плющ, 1998, с. 356). У таборі ж завдяки І. Світличному і під його керівництвом було організовано «систему опору словом», яка полягала у творенні і передаванні в Україну та за її межі матеріалів з хроніки табірної життя і репресій, літературних та публіцистичних творів, заяв і протестів. І. Калинець згадував: «Він пропонував тему, заохочував до авторства, сам чимало писав публіцистики, був причетний до всього», сприяючи в такий спосіб контактам в'язнів сумління зі світом поза таборами (Калинець, 1998, с. 453). У таборі передплачували періодику, виписували велику кількість книг з різних галузей знань, і найбільше друкованих джерел, за свідченнями спів'язнів, завжди замовляв І. Світличний. З огляду на наведені вище факти слушним є зауваження М. Косіва, що в русі опору 1960–1980-х не варто виділяти окремо культурологічний та політичний напрями: «Бо-

ротьба на ниві української культури за виживання нації у нас завжди була високою національною політикою. Отож кагебісти знали, що робили, вилучаючи Світличного не лише з літератури, а й з життя» (Косів, 1998, с. 324).

Помітну сторінку в історію руху опору разом з І. Світличним вписала його сестра Надія. Молодша сестра поділяла погляди брата, завжди намагалася в усьому допомогти йому, була його правою рукою. Як і Іван, Надія здобула вищу освіту на філологічному факультеті ХДУ, де захистила дипломну роботу з української мови, обравши предметом дослідження топоніміку рідного Старобільського району Луганщини. Деякий час вчителювала, згодом очолювала школу в м. Боково-Антрацит. У 1964 р. Н. Світлична переїжджає до Києва, де працює редактором і перекладачем у кількох видавництвах. Проте після першого арешту брата, а також її участі в кількох знакових заходах шістдесятників, зокрема у вшануванні Т. Шевченка 22 травня 1967 р. біля його пам'ятника в Києві, влаштуватися на роботу ставало дедалі складніше. Вона працює нетривалий час інженером технічної інформації в Інституті ботаніки, лаборантом в Інституті педагогіки, літредактором на радіо, завідувачем бібліотеки на холодокомбінаті тощо. Водночас активно долучається до розгортання національно-культурного руху 1960-х, насамперед до процесу самвидаву: за її спогадами, вона *«передруковувала більші й менші нецензуровані твори (“Більмо” М. Осадчого, публіцистику Є. Сверстюка, І. Дзюби, В. Чорновола, збірки віршів М. Вінграновського, І. Драча, Л. Костенко, Б. Мамайсура, І. Сокульського, М. Холодного та інших), редагувала спогади Д. Шумука, перефотографувала архів В. Симоненка, їздила з магнітофонними записами його нецензурованих віршів до шкіл, бібліотек і*

сільських клубів на Харківщині й Луганщині, виступала на вечорах із читанням самвидавних творів» (Світлична, 2008b, с. 415). Н. Світлична дуже швидко набула авторитету і поваги в середовищі творчої інтелігенції, вона «вабила до себе людей, уміла запалити інших українською ідеєю, пробудити національні почуття і потяг до творчості на ниві рідної культури» (Коцюбинська, 2008, с. 34). Вироком за її діяльність, а також способом тиску на І. Світличного стали чотири роки таборів суворого режиму. Після звільнення Н. Світличній вже не дозволили працювати, і в 1976 р. вона пише заяву про відмову від радянського громадянства, називаючи в ній СРСР «найбільшим у світі, наймогутнішим і найдосконалішим концтабором». У США Надія не припиняє громадської роботи – стає членом закордонного представництва Української Гельсінської групи, розшифровує і впорядковує передані з таборів матеріали, видає щомісячник «Вісник репресій в Україні», веде цикл передач на радіо «Свобода», розповідаючи про учасників українського руху опору, упорядковує й видає збірки літературних творів М. Горбала, М. Руденка, Г. Снегір'ова, В. Стуса та ін., публікує спогади про видатних шістдесятників. Варто додати, що авторству Н. Світличної належить низка публіцистичних праць та інтерв'ю, в яких вона розповідає про становище українського народу в умовах колоніальної залежності, про репресії та ідеологічну задуху в СРСР, порушення прав людини та нації, розкриває дії тоталітарного режиму в національному і мовному питаннях.

Отже, історія національно-визвольного руху в Україні у 1960–1980-х нерозривно пов'язана з діяльністю І. та Н. Світличних. За словами М. Коцюбинської, «саме навколо них у багатьох суттєвих проявах зосереджувався

тогочасний ренесанс в Україні. Саме вони багато в чому визначали моральний клімат українського інакодумства 1960-х» (Коцюбинська, 2008, с. 5).

Питання мови як чинника збереження нації

Висвітлюючи провідні ідеї шістдесятництва, Л. Масенко зазначає: «У рухові опору української інтелігенції 60–70-х років боротьба за права української мови як основи національного життя становила невід’ємну частину правозахисної діяльності» (Масенко, 2004, с. 67); «В цьому середовищі надзвичайно гостро стояло питання захисту української мови як основи національної культури та ідентичності» (Масенко, 2015, с. 48). Боротьба за українську мову полягала в акціях протесту, зокрема у виступах з мовних питань на сторінках газет та журналів, на громадських заходах, наукових конференціях, засіданнях Спілки письменників, у листах і зверненнях, адресованих вищим органам державної влади, проти практики зросійщення і втручання у внутрішню систему української мови, яке призводило до втрати її самобутності, витіснення української мови російською з важливих сфер суспільного життя й за збереження її лексичного багатства та питомих рис (Ренчка, 2020).

Публіцистичні статті, наукові студії, приватні і відкриті листи, спогади І. Світличного та Н. Світличної, а також спогади про них друзів і соратників містять спостереження й висновки щодо мовної ситуації в Україні і становища української мови в 60–70-х рр. ХХ ст., засвідчують значення, якого вони надавали мовному питанню, а також їхнє ціннісне ставлення до національної проблематики.

Питання мови завжди були в центрі уваги І. Світлично-го, він цікавився ними так само, як і нагальними літературними проблемами, адже добре розумів загрозу існуванню українського слова в часи проголошення російської мови як другої рідної для всіх народів СРСР, створення спільного лексичного фонду, що призводило до витіснення самобутньої лексики національних мов на периферію лексичної системи і заміщення її словами з російської мови, та визначення курсу на побудову нової історичної спільноти людей – радянського народу з єдиною мовою міжнаціонального спілкування – російською, єдиною культурою та історією.

Згадуючи спільну роботу в журналі «Радянське літературознавство» у 1957–1962 рр., де І. Світличний був відповідальним секретарем, а головним редактором – Л. Коваленко, Світлана Кириченко, на той час літературна редакторка, розповідає, що вже з перших днів її безпосередні «керівники», Іван та Леонід, наголошували на потребі гарного знання української мови, звертали увагу на вияви «малоросійської» меншовартості в редакторській роботі: «“Україна”, “український” – завжди ставимо на другому місці – після “Росії”, “російського”. Або ще таке: до будь-якої розмови про Шевченка ліпимо Пушкіна. Анекдотичні випадки бувають. Така вже психологія наймита. У нашому журналі її не повинно бути» (Кириченко, 1998, с. 128). Вже тоді І. Світличний спонукав замислитися над проблемою зневажливого ставлення до української мови в столиці України, наголошуючи, що це питання державної політики. І хоч його слухачем була лише одна людина, він не шкодував свого часу, щоб звільнити її свідомість від впливу офіційної пропаганди: «Іван вів мене вглиб української історії, чорними шляхами російського “братер-

ства”, розкривав фальш радянського “інтернаціоналізму”» (Кириченко, 1998, с. 130). Своїм завданням І. Світличний та Л. Коваленко визначили приведення в рух українського суспільно-культурного життя, відродження української думки, самого українства, тож не випадково на сторінках часопису з’являються публікації листів О. Довженка, статті І. Дзюби, виникає ідея про створення циклу літературних портретів репресованих українських письменників 1920-х. Спостережлива учениця швидко вибирає нові для себе знання й відзначає, вже після знайомства з дружиною І. Світличного Льолею, що вона потрапила в середовище свідомих українців, патріотів, з українським поглядом на всі суспільні проблеми. Про потребу усвідомлення, що наша Батьківщина – Україна, яка є самодостатньою без тиску країн-сусідів, і з-поміж них передусім Росії, Іван говорив чітко і переконливо, так само наполягав на тому, що мусимо утвердитися у виборі української мови завжди і всюди, оскільки в умовах русифікації формою духовного опору поневоленню є лише мовна стійкість: «Щоб Твоє українське слово до людей звучало природно і буденно, наче всі навколо говорять так само. Нас має ставати більше й більше – впевнених у нашій правді. Інакше нічого не зміниться. Треба виробляти силу опору» (Кириченко, 1998, с. 134). Спогади С. Кириченко свідчать про сформованість україноцентричних поглядів І. Світличного, вихідця з інтенсивно русифікованого краю на Сході України, вже в 1950-х, його прагнення розвивати й утверджувати українську національну ідею, боротися за права українців, за вільне й повноцінне функціонування української мови.

На ролі І. Світличного у вихованні свідомого українства в представників молодшого покоління творчої української

інтелігенції наголошують С. Глузман, О. Заливаха, В. Дрозд, І. Дзюба, Є. Концевич, М. Косів, М. Рачук та ін. Зокрема І. Дзюба згадує, що восени 1953 р. він в аспірантурі Інституту літератури знайомиться зі старшими колегами, з-поміж яких був й І. Світличний. У той час, за його словами, він ще був зорієнтований на російську літературу, «ще тільки починав відкривати для себе українську проблему в усьому її обсязі й драматизмі», тоді як «Світличний уже тоді мав якщо не адекватне, то досить змістовне уявлення про неї і чіткі переконання» (Дзюба, 1998b, с. 113). «Іван Світличний, – пише О. Заливаха, – як той Скворода, ходив українським торжищем і сів слова зерна, слова совісти, слова Духу, що кликали шукати дорогу до себе, до свого українського Храму Духу. [...] Світличному боліло все, що боліло Україні» (Заливаха, 1998, с. 201). Завдяки І. Світличному та його друзям, говорить М. Косів, він переконався, що попри посилену русифікацію, примусову міграцію населення, насильницькі мовні зміни, Слобожанщина – це Україна, і залишатиметься нею завжди, якщо звідти приходять такі борці за її волю й незалежність (Косів, 1998, с. 323).

Як очевидець нищення тоталітарним режимом усього українського, самого духу українства, перетворення Києва на комуністичне російськомовне місто, І. Світличний усвідомлював, що його шлях і шлях його однодумців – це останній шанс для українців, шлях боротьби за права свого нищеного народу, самопожертви заради України, і був до цього готовий: «Треба йти на відкритий судовий процес. Раз процес відкритий, то прийдуть люди й почують...» (Іванченко, 1998, с. 370), хоча насправді процес був закритим для всіх, крім КДБ, навіть для найрідніших. Проте любов до України була для нього понад усе, і ступив

він на шлях національного відродження українського народу цілком свідомо. Саме тому пізніше, в таборі, він не хотів відмовлятися від радянського громадянства, адже зречення громадянства для нього означало б і відмову від України: «Ні, – сказав він мені, – я не можу. Адже це було б і зреченням України. Я не можу з цим бавитися» (Глузман, 1998, с. 488).

Послідовний вибір І. Світличного та його близького оточення української мови в часи масового зросійщення та денаціоналізації, коли її повсякденне вживання, а також розмови про Україну потрактовували як крамолу і вияв українського буржуазного націоналізму, ілюструють випадки з життя, описані в листах. Один з таких випадків стався через заборону надсилати тексти за межі УРСР українською мовою, тож І. Світличний пише вітальний лист О. Заливасі латинкою: «*opanas nehaj jyvie mnoga lita nai maie vo zdравie vo spasenie mnogaia lita objmaieto ciluiemo = trio svitlichnyh*» (до Панаса Заливахи, 25.11.69 р.) (Світличний, 2008b, с. 124). Передаючи з табору прохання до дружини привітати від його імені А. Сахарова з присудженням Нобелівської премії миру, наполягає, щоб це вітання було українською: «...не перекладати по-російськи, аби не применшити моїх почуттів, а перебільшити їх неможливо» (до дружини, 13.10.75 р.) (Світличний, 2001, с. 282). В одному з листів просить позбутися «передплатних видань російських класиків та зарубіжних російською мовою... як Лесков, Купрін, Пришвін, Золя, Діккенс, Твен, Арагон... можна навіть і Тургенева... Навіть і Шекспіра російською мовою можна було б не пожаліти» (до дружини, 31.05.76 р.) (Світличний, 2001, с. 328). Натомість якщо з'являються, хоч і рідко, перекладні видання українською мовою, нагадує, що їх необхідно придбати:

«Вийшли оповідання Фолкнера – українською мовою, треба б купити» (до дружини, 26.09.78 р.) (Світличний, 2008b, с. 209). В інтерв'ю газеті «Уніта», розповідаючи про сваволю і моральний терор табірної адміністрації стосовно в'язнів, окрему увагу звертає на те, що дуже рідко надають дозвіл на побачення з рідними, всього на кілька годин, до того ж розмова повинна вестися *російською мовою* (Світличний, 2001, с. 511).

У їхній квартирі, згадує І. Дзюба, звучала лише українська мова. Тож випадково потрапивши 12 січня 1972 р., в день арешту, до Світличних, Іван Михайлович, не збагнувши спочатку, що діється, все-таки встиг здивуватися російськомовному вітання людини, яка відчинила йому двері, – «що це за дивний гість чи родич у Івана – як правило, всі відвідувачі цієї квартири говорили по-українському» (Дзюба, 1998b, с. 120).

Варто зауважити, що соратники І. Світличного відзначали лексичне багатство його мови, «він умів дати дефініцію або витлумачення якогось поняття, якогось факту дуже точно, добираючи слова немовби з інженерною ошадливістю та обрахунком» (Гречко, 1998, с. 282). І. Світличний досконало знав українську мову, уважно вивчав її народнорозмовні різновиди, трепетно ставився до рідного слова, дбав про його чистоту, збираючи під впливом Б. Антоненка-Давидовича з рукописів та опублікованих творів росіянізми і кальки. Колегам завжди радив послуговуватися в роботі «Словарем української мови» за редакцією Б. Грінченка та «Російсько-українським словником» за редакцією А. Кримського та С. Єфремова як джерелами величезного лексичного і фразеологічного матеріалу, що для нього самого стали настільними лексикографічними працями. Натомість застерігав від вико-

ристання «Російсько-українського словника» 1948 р. як примітивного й обмеженого за представленим лексичним складом, де в перекладній частині були залишені лише близькі до російських відповідники (Ткаченко В., 1998, с. 401).

Щиро радіє І. Світличний і пишається, що сестра Надія вчить української мови Аллу Горську та інших художників із середовища шістдесятників, висловлюючи свої почуття стосовно цієї події у властивій йому іронічній манері: *«...користуюся нагодою висловити свої найсердечніші поплзновенія Великій учительці та її Високоталановитим учням – Горській, Семикиній, Севрук та Заливасі, що примкнув до них»* (до сестри Надії, 16.06.64 р.) (Світличний, 2008b, с. 66). Вихідці з російськомовного оточення, вони завдяки урокам з Надією переходять на українську і надалі принципово дотримуються її в щоденному спілкуванні. Згадує про це й Н. Світлична, що вона, *«вчорашня провінційна вчителька, боялася братись за навчання людей, на яких дивилася знизу вгору, – і пішла за порадою до Антоненка-Давидовича. Борис Дмитрович гаряче підтримав цей намір, ми почали регулярно збиратися в Алліній або Людиній майстернях на бульварі Дружби Народів – для занять з української мови»* (Світлична, 2008b, с. 538).

На той час І. Світличний, Н. Світлична та їхні друзі вже встановили теплі й дружні взаємини з діячами українського національно-культурного руху, нещодавно реабілітованими Б. Антоненком-Давидовичем, Г. Кочуром та Н. Суровцовою, які повернулися в Україну після десятиліть концтаборів. Потрібно зазначити, що саме Г. Кочур заохотив І. Світличного до перекладацької діяльності. До, а особливо після першого арешту та в ув'язненні він бага-

то перекладає, зокрема Гі де Мопассана для 8-томного видання, Ц. Норвіда, Ю. Словацького, П.-Ж. Беранже для серії «Перлини світової лірики» (у 1970 р. була остання публікація його перекладів), Ш. Бодлера, П. Верлена, інших авторів з французької, польської, сербської і турецької літератур, схиляє до перекладу своїх товаришів. Із сучасників високо цінував перекладацьку творчість Г. Кочура та М. Лукаша, а з попередників – М. Зерова та М. Рильського.

Літературознавці відзначають великий обсяг перекладацької продукції І. Світличного, її високу естетичну вартість, неабиякий хист і здатність перекладача щоразу знаходити вдалу «українську адекватність». Високу оцінку його перекладам дає І. Дзюба: «В україномовній інтерпретації Івана Світличного Беранже звучав так природно, немовби видатний сатирик ото й писав по-українському. З однаковою вправністю – можна сказати більше: натхненністю! – відтворив він усі стильові рівні та потоки поезії Беранже: і її “вулично”-народний гумор.., і добірний інтелектуальний сарказм, і політичну патетику, і громадянську розважливість, і “виходи” на м’яку довірливу лірику; відтворив гнучкість ритміки, багатство розмаїтої, стилістично “різноранжирної” лексики... Звичайно, крім чуття слова, стилістичного смаку, глибокого розуміння всіх нюансів змісту і форми оригіналу, за цим стояла ще й велика праця» (Дзюба, 1990, с. 16). У листах з неволі І. Світличний пише про свої перекладацькі принципи, наприклад, про те, що не любить у перекладах слів іншомовного походження і завжди надає перевагу питомим українським лексемам, про відповідальність і увагу до кожного слова: «...зрозумілість буває обманною, я, у всякому разі, без словника перекладати не ризикую: навіть і одне

слово, зрозуміле неправильно, може зіпсувати весь переклад» (до дружини, 25.02.74 р.) (Світличний, 2001, с. 96), обов'язково вказує на помилки, яких припустився в надісланих раніше перекладах, навіть якщо вони були незначні, і просить про виправлення.

Переклад для І. Світличного мав особливе значення: це засіб «від імені перекладуваних» сказати те, «що не можна сказати від свого імені» (до Леся Танюка, 6.03.67 р.) (Світличний, 2008b, с. 85); інструмент подолання «квасного патріотизму, хуторянства, провінціалізму, всіх форм рабства, що нам було накинута імперією» (Корогодський, 1998, с. 297), та виведення української культури на європейський рівень розвитку; але насамперед це «утвердження багатючих можливостей української мови без спеціального захоплення її “солов'їністю”» (Коцюбинська, 2008, с. 28). Наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр. розпочинається політична кампанія проти мови українських перекладів і проти самих перекладачів. Їх звинувачували у «мовній ускладненості», розуміючи під цим використання питомої української лексики, розмовних елементів і засвоєних з інших слов'янських мов запозичень. Ці лексичні одиниці визначали як застарілі, західні, до-революційні тощо, а їх введення в текст – спробою відірвати українську мову від «братньої російської». Як зазначає Л. Масенко, «радянські мовні чистки фактично були війною із самою мовою» (Масенко, 2004, с. 80–81). Багатом авторитетним майстрам перекладу, таким як Г. Кочур, А. Перепада, М. Лукаш, на тривалий період було заборонено публікувати свої праці. Відгукуючись на ці події, реагуючи на складне становище перекладацької справи в Україні на початку 1970-х, І. Світличний, за спогадами В. Шевчука, написав статтю проти цієї кампанії,

хотів опублікувати її в журналі «Дніпро», скориставшись «живим псевдонімом» Шевчука, на що він дав згоду, проте статтю повернули неопублікованою (Шевчук, 1998, с. 234).

Наведена в листах І. Світличного інформація дає уявлення й про деякі інші особливості мовної ситуації 1960–1970-х рр., насамперед у галузях книговидання та засобів масової інформації. І. Світличний майже в кожному листі складає список книжок і періодичних видань, які просить придбати або передплатити для своєї перекладацької й наукової роботи. Це переважно спеціалізована література, фахові літературознавчі і мовознавчі видання, словники, проте багато замовлень стосувалося й інших галузей знань, а також художньої літератури. Потрібно зазначити, що більшість позицій у цих довгих списках джерел були російськомовними. Наприклад, у листі до дружини від 21 серпня 1977 р. Іван Олексійович висловлює сподівання, що трапиться нагода придбати такі праці: «*Вакенродер В.-Г. Фантазии об искусстве. М., “Искусство”, 1977; Хоум Г. Основания критики. М., “Искусство”, 1977; Теории, школы, концепции. Критич. анализы. Худож. текст и контекст реальности. М., “Наука”, 1977; Литературная история США. М., “Прогресс”, 1977...*» та ін. (Світличний, 2001, с. 433). У списку газет і журналів, наведеному в листі від 15 липня 1976 р., який складається з 16 позицій, десять – видання російською мовою (Світличний, 2001, с. 334). Маючи постійну потребу в наукових джерелах, І. Світличний змушений був замовляти ту літературу, що була в продажу, – переважно російськомовну, адже книжки й періодичні видання, зокрема й переклади наукових праць, виходили регулярно й великими накладками саме російською мовою, а мовами інших народів СРСР – значно меншими накладками або взагалі не видавались.

Досить повно мовну ситуацію 1950–1970-х років в Україні представлено в публіцистичних есеях, інтерв'ю, спогадах Н. Світличної, де розкрито становище українського народу в тоталітарній радянській імперії. Антиукраїнська мовна й національна політика СРСР призводила до численних фактів порушень мовних прав українського народу, упослідження української мови й дискримінації українства загалом, а по суті – до *«національної смерті засобами русифікації»* (Світлична, 2008с, с. 590). Домінування російської мови в публічному просторі держави, у сферах освіти, науки та інформації, книговидання, масового музичного мистецтва, радіо, телебачення і кіновиробництва провокувало ставлення до носіїв української мови як до вихідців з периферії, а до української мови як до нижчої за статусом, сільської, провінційної: *«Якусь ненормальність свого національного статусу я, звичайно, відчувала (хто ж її не відчував з українців, скажімо, в Києві?)»* (Світлична, 2008b, с. 438).

Наголошуючи на невідповідності офіційних тверджень про дружбу і рівноправність народів СРСР та реального становища українського народу, що перебував на межі національного знищення, Н. Світлична у статті *«Політика русифікації на Україні»*, що була проголошена як свідчення перед Гельсінською комісією при Конгресі США 29 квітня 1980 р., наводить численні приклади дискримінації української мови у різних сферах суспільного життя, наслідків багатолітньої політики асиміляції і національного гноблення, факти переслідування виявів українського патріотизму, а також постійної дезінформації світової громадськості щодо вирішення національного питання в СРСР, коли за рахунок маніпулятивного ототожнення понять *«радянський»* і *«російський»*, *«Радянський Союз»*

і «Росія» формувалося уявлення про провідну роль російського народу і російської мови в Радянському Союзі, тоді як іншим народам відводилася роль «молодших братів», що призводило до плекання комплексу їхньої меншовартості та неповноцінності.

Одна з головних сфер побутування мови, в якій закладаються передумови її функціонування в певному суспільстві на майбутні роки й десятиліття, – освіта. Говорячи про русифікацію в Україні, Н. Світлична звертає увагу своїх слухачів на рекомендації проведеної навесні 1979 р. Всесоюзної науково-практичної конференції «Російська мова – мова дружби і співробітництва народів СРСР», що на час її виступу перед Гельсінською комісією вже активно впроваджували в освітній галузі радянської держави. Надія Олексіївна називає ці рекомендації документом, що узаконює етноцид у Радянському Союзі, оскільки в ньому йдеться про обов'язкове застосування російської мови у процесі виховання та навчання дітей не лише в школах, а й у дитячих садках та родині. Н. Світлична ділиться власним невдалим досвідом пошуку українськомовних ясел для свого сина в Києві, столиці України, зазначаючи: *«Таке ненормальне мовне середовище для дітей, які щойно починають учитися розмовляти, в яких закладаються основи відчуття рідної мови»* (Світлична, 2008с, с. 591). На рівні шкільної, професійно-технічної і вищої освіти ситуація з домінантним становищем російської мови поглиблюється: *«...свою мову діти вивчають за підручниками під назвою “Українська мова”, а російську – за підручниками “Родная речь” (Рідна мова). З другого боку, прирівнювання техніки вивчення російської мови до чужої (поділ класів на групи, оснащення лінгвофонними технічними засобами тощо) створює для ро-*

сійської мови в школах, професійних технічних училищах і вищих навчальних закладах привілейоване становище і відсуває рідну мову на другий план, відводячи їй другорядну, тимчасову, безперспективну роль» (Світлична, 2008с, с. 591–592).

Погіршення становища української мови в середній та вищій освіті в Україні розпочалося ще в попередні десятиліття: з кінця 1930-х років зростає кількість російськомовних шкіл, вищі заклади освіти переходять на російську мову викладання. Російські школи, згадує Н. Світлична, надавали якіснішу загальноосвітню підготовку, там були кращі вчителі, тож батьки часто з цієї причини обирали для навчання своїх дітей російську школу. Багато українських шкіл були українськими лише формально, *«тобто кілька класів українською мовою, а решта класів тієї самої школи з російською мовою навчання. [...] На перервах і під час уроків дуже часто в українській школі чути російську мову»* (Світлична, 2008а, с. 685). У Харківському університеті на українському відділі філологічного факультету в середині 1950-х років лекції з історії, політекономії, філософії, літератури народів СРСР та багатьох інших дисциплін читали російською мовою. Її використання мотивували, наприклад, тим, що в групі є один іноземний студент, який не володіє українською. Варто зауважити, що це демонструє ще одну проблему, пов'язану з функціонуванням мов на теренах України за часів СРСР, – іноземним студентам, що їдуть навчатися в український університет, не потрібно було знати українську мову, для цього достатньо було знати російську, що теж стало одним із наслідків русифікаційної мовної політики в галузі освіти. *«Російська розмовна мова, – ділиться спогадами Надія Олексіївна, – неухильно витискала українську ще й*

тому, що ми і вчилися, і мешкали разом зі студентами з російського та класичного відділів, а також з геологічного факультету, де майже цілковито панувала російська мова, і це було в гармонії з вуличною мовою Харкова того часу. Стінгазета “Филфакты” теж виходила російською мовою» (Світлична, 2008b, с. 431). Це призводило до того, що студенти-україністи, хоч кількісно й переважали студентів російського відділу, змушені були відчувати поряд з ними свою другорядність. А вже згодом, учителюючи на Донбасі, Н. Світлична як учитель української мови побачила, яким непотрібним їй предмет зробила радянська влада: «...українську мову тоді вивчали за бажанням. Двійка з української була в нас перевідною оцінкою, тож учителювати там було нелегко» (Світлична, 2008a, с. 701).

Обмеженням ужитку української мови характеризувалися й інші сфери життя. Радіо, за словами Н. Світличної, «годувало естрадним ширпотребом (головно, російським)», туристський фольклор, який вона хотіла взяти темою дипломної роботи, «був російськомовний (так само, як жаргонізми, “блатні” пісні тощо)» (Світлична, 2008b, с. 433), що також свідчить про блокування усних форм побутування української мови в російськомовному середовищі міст східних регіонів України. Щодо друкованих ЗМІ Н. Світлична наводить кілька таких прикладів: журнал «Донбас» – орган української письменницької організації – був майже цілком зрусифікований, журнали «Деревообробна промисловість» і «Харчова промисловість», в яких вона працювала після «першого покосу» шістдесятників у 1965 р., мали українські назви і виходили українською мовою, «але жодного матеріалу українською мовою за тих півтора чи два роки, скільки там я

працювала, не надійшло. Усе було російськомовне...» (Світлична, 2008а, с. 705). Складною була ситуація в галузях телебачення, кінематографу та книговидавання. Н. Світлична описує з цього погляду другу половину 1970-х років: *«Усе краще йде російською мовою, дубльовані зарубіжні фільми також російською мовою. Радіопередачі, телепередачі кращі, цікавіші переважно російською мовою. Українське все гірше. Література... я не можу сказати, що немає літератури українською мовою. У книгарнях дуже багато, полиці переповнені українськими творами, але читати з української літератури нічого. Бо те, що друкується, настільки низької якості, настільки нечитабельне, що мають рацію ті, що плюють на ту українську літературу»* (Світлична, 2008а, с. 686). Тимчасом найкращі сучасні українські твори не друкують, багато з них під заборонаю, а їхні автори – в ув'язненні. Ці заходи, спрямовані на звуження вживання української мови, мали ще одну мету – штучно підвищити рівень російської мови і культури як досконаліших, багатших, прогресивніших і розвиненіших і знизити престиж та значення української мови й виробленої нею продукції як нецікавих, невиразних, низькопробних. Про інтенсифікацію процесів зросійщення в 1970-х роках свідчить і те, що партійне керівництво Української РСР в офіційному спілкуванні перейшло на російську мову. Гостро реагує на це в своїй статті Н. Світлична: *«...якщо партійний керівник “суверенної Української держави” В. Щербицький виголошує промову в день 60-річчя радянської влади на Україні... російською мовою, – це сприймається як партійна директива в усіх галузях життя»* (Світлична, 2008с, с. 594). Ці спостереження підтверджує Л. Масенко у дослідженні «Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгво-

циду», зазначаючи, що мовно-культурна політика впродовж майже двох десятиліть правління В. Щербицького за ступенем денационалізації України наблизилася до практики 1930-х. Українській мові було відмовлено «навіть у тій суто декоративній функції калькування московського партійного новоязу, яку вона мала в попередній період» (Масенко, 2005, с. 24).

Антиукраїнська політика супроводжувалася репресіями проти української інтелігенції. Як свідчить Н. Світлична, будь-яке «зацікавлення українською історією, культурою чи звичаями свого народу розцінюється як вияв *“українського буржуазного націоналізму”* в найкрайнішому, негативному тлумаченні цього терміна і карається на рівні найтяжчих державних злочинів. Найменші спроби національно-визвольної боротьби, навіть якщо вони задумані як легальні форми національного самозахисту, гарантовані конституцією, – в очах партійно-державної влади кваліфікуються однозначно – як *зрада батьківщини*» (Світлична, 2008с, с. 594–595). Звинувачення в буржуазному націоналізмі отримали всі, хто мав стосунок до самвидавної діяльності, а наприкінці 1970-х і на початку 1980-х – й усі учасники Української Гельсінської групи. Так радянська влада нівелювала й знищувала українство і придушувала спроби національного відродження.

Небайдуже, уважне ставлення до мовної ситуації, становища української мови в Україні Н. Світлична виявляла і в наступні роки. Уже в добу незалежності, наприкінці 1990-х, після відвідин Донеччини і Луганщини, рідної Старобільщини і батьківської хати в с. Половинкине, вона в окремих виступах та інтерв'ю ділиться неоднозначними враженнями від цієї поїздки. Найбільшу стурбованість в

неї викликала мовна ситуація у сфері освіти регіону, зокрема те, що єдина українська школа в Старобільську, в якій вона колись навчалася, стала російською: *«Я сподівалася, що побільшало українських шкіл, а дізналася – навпаки»* (Світлична, 2008а, с. 695). Після розвалу Союзу русифікація не припинилася, а в східних регіонах України, що, на переконання Н. Світличної, були певною мірою ізольованими від загальноукраїнських культурних процесів, відбувалося *«катастрофічне занедбання національної культури... Літератури української, українського телебачення практично немає. Натомість є московське. Бібліотеки покинуті напризволяще. Скажімо, районна бібліотека на моїй батьківщині й досі ім. Леніна, у директорки школи в селі на столі – бюст Леніна, сестра живе на площі Леніна, поруч вулиця – так само Леніна. Мамина хата – на вул. Кірова... Складається враження, ніби там зупинився час»* (Світлична, 2008а, с. 734). З іншого боку, вселяли віру в зміни на краще відкриття української школи в Сєверодонецьку, діяльність у цьому місті осередку «Просвіти», відкриття колегіуму Києво-Могилянської академії, робота з творчою молоддю, яку там проводили, тощо.

Н. Світлична, як і її побратими та посестри-шістдесятники завжди усвідомлювала, що до справжньої перемоги українства після століть неволі ще довгий і тяжкий шлях, проте вірила в знищення тоталітарної комуністичної імперії і що пожертва учасників руху опору, переслідуваних за вільну думку і правдиве слово, була марною. Їхня діяльність, спільні зусилля в боротьбі за національне відродження продемонстрували світові, що українці – *«велика, давно сформована нація з багатою історією, самобутньою культурою, великими традиціями і перспек-*

тивними можливостями всебічного розвитку в умовах демократії і свободи» (Світлична, 2008с, с. 596).

Мовознавчі студії І. Світличного

Справжнім покликанням І. Світличного була філологія. Мовознавство, літературознавство, переклад, поезія – в кожній з цих галузей він міг би зробити значно більше, якби не репресивна машина тоталітарного режиму. *«Наукові студії, – писав він в одному з листів, – наймиліші моєму серцю, і за інших обставин я нічим іншим і не займався б. На жаль, обставини творимо не ми, вони нас творять»* (до Віри Вовк, 30.09.76 р.) (Світличний, 2001, с. 344).

І. Світличному належить кілька праць мовознавчого спрямування, що займають вагоме місце в його науковому доробку. 1965 р. у журналі «Дніпро» виходить стаття І. Світличного **«Гармонія і алгебра»**, присвячена аналізу мовознавчих досліджень про мову Шевченка (монографій П. Петрової «Шевченкове слово та поетичний контекст. Використання займенників у поезіях Т. Г. Шевченка» (1960), В. Ващенка «Мова Тараса Шевченка» (1963), І. Білодіда «Т. Г. Шевченко в історії української літературної мови» (1964), збірки статей «Джерела мовної майстерності Т. Г. Шевченка» (1964)), що вийшли друком у межах заходів з урочистого відзначення 150-річчя від дня народження Тараса Шевченка. Автор, за словами І. Дзюби, пропонує «переконливо-аналітичну і водночас саркастично-уципливу статтю» (Дзюба, 1990, с. 9), статтю-рецензію, в якій піддає дошкульній критиці всі ці зразки псевдонаукового шевченкознавства, зокрема й монографію

І. Білодіда, на той час віцепрезидента АН УРСР, директора Інституту мовознавства імені О. О. Потебні АН УРСР, голови редакційно-видавничої ради «Наукової думки», а водночас відомого як творця теорії «двомовності української нації», що обґрунтовував русифікаторський курс радянського керівництва, автора ідеї про «нерозривні мовні зв'язки» українського і російського народів.

Доказово, застосовуючи лише логіку фактів, а також вдало залучаючи прийом іронії, використовуючи як допоміжні засоби для створення гумористичного ефекту «соціалістичні» мовні штампи, І. Світличний викриває змістову неміч і недолугість рецензованих публікацій. Наприклад, дослідження про визначальну роль займенників у Шевченковій поезії автор рецензії коментує в такий спосіб: *«А наслідки такі фундаментальні й впливають так густо, що на наших очах я зі скромного займенника виростає на зиждителя й основу всієї ліричної творчості»*; *«Так дружня сім'я революційно-демократичних займенників на чолі з мудрим і випробуваним я спричинила геніальне творіння геніального поета України»* (Світличний, 2008а, с. 65–66); *«І після цього вже ми не можемо сумніватися, що висока художність Шевченкових творів залежить саме від кількості вжитих там питальних займенників»* (Світличний, 2008а, с. 74); *«А тим часом залежність Шевченкової майстерності від займенника III особи здається безперечною»* (Світличний, 2008а, с. 75). У монографіях П. Петрової та В. Ващенка він натрапляє на численні випадки тотожності текстів, спільні стильові моменти, однакову побудову фраз і навіть ідентичні мовні помилки. Відмінність виявляється лише в зазначенні кількості виявлених у творах Шевченка займенників (у В. Ваценка на 1604 одиниць більше). І. Світ-

личний іронізує з цього приводу: *«Як пояснити таку розбіжність?.. Не може ж П. О. Петрова свідомо применшувати любов Шевченка до знаменитого займенника, а В. С. Ващенко – свідомо приписувати Шевченкові зайві займенники. Тим часом і збільшитися в мові Шевченка від 1960-го до 1963-го року вказані займенники, здається, теж не могли...»* (Світличний, 2008а, с. 68–69).

І. Світличний критикує надмірне захоплення в мовознавчих працях, зокрема авторства І. Білодіда, статистичним методом, що витісняє реальний зміст досліджуваних явищ. Як наслідок, з'являються студії, де, скажімо, філософське осмислення світу обґрунтовують кількістю вживання слова «світ». *«За цифрою відчувається щось таємниче і загадкове, – пише рецензент. – Наука виступає з усією капітальністю своєї фундаментальності. [...] Тепер шляхетні почуття і пристрасті постали перед нами відклацаними на рахівниці, у вигляді круглої цифри, старанно вивіреної солідними бухгалтерами-мовознавцями»* (Світличний, 2008а, с. 71–72).

В одному з розділів статті під назвою *«“Окрилений” Т. Г. Шевченко»* І. Світличний висміює незграбну спробу проаналізувати вжиті у творах Шевченка крилаті вислови. До «крилатих» І. Білодід зараховує цілі великі уривки текстів, що викликає в рецензента чимало запитань: *«Мимоволі питаєш себе: якщо це – “крилаті вислови”, то що тоді в Шевченка є не крилатим? І чому тоді, як крилатих, не розписати усіх поезій і всіх повістей Шевченка підряд?»* (Світличний, 2008а, с. 76). Аналіз запропонованої в праці І. Білодіда класифікації крилатих висловів виявив, що в її основу не покладено жодного принципу, тут поєднано кілька зовсім різних ознак – ідейно-тематичний поділ, «вислови, оформлені як звертання», «зачини вір-

шів і поем різного змісту», «словосполучення із складним словом, в яких передається якісна характеристика» тощо. Про наукову цінність такого дослідження І. Світличний робить невтішний висновок: *«Класифікація без системи, систематизація без будь-якого стрижня, добір матеріалу за принципом “що перше під руку потрапить”. Не далеко полетить Тарас Григорович з такими “крилами”...»* (Світличний, 2008а, с. 78).

Завершує І. Світличний рецензію коментуванням застережень авторів щодо своїх досліджень, де вони кажуть, що «не претендують» на вичерпність цих наукових пошуків: *«Ви справді не претендуєте ні на що, доки свої “безпретензійні” витвори читаєте перед обідом чи на сон грядущий своїм чадам і домочадцям. Але коли в красивій оправі, під маркою університетів і академій, солідними тиражами випускаєте їх у широкий світ, ви, шановні, претендуєте... Ви претендуєте на читацьку увагу, на вчені звання, на народні кошти. Ви претендуєте – і кожен може судити вас відповідно до цих ваших претензій»* (Світличний, 2008а, с. 82).

Стаття І. Світличного набула широкого розголосу в наукових колах. Відреагував на неї й І. Білодід, назвавши брудним наклепом і пообіцявши довести неспроможність випадів проти нього (Кравченко, 1998, с. 365). І наслідки справді не забарилися, проте з його боку це було не відкрите спростування, а підступний удар в спину – майже відразу І. Світличного звільняють з посади у видавництві «Наукова думка», ще за місяць відбувається перший арешт, а після звільнення його позбавляють права публікувати свої твори і дослідницькі праці. Тож «Гармонія і алгебра» була останнім з опублікованих досліджень І. Світличного під його прізвищем.

Натомість сприйняття статті-рецензії в опозиційному середовищі було зовсім іншим. Ось як згадує про це В. Іванисенко: «Читаючи тоді статтю І. Світличного, я вперше збагнув, що гумор може вбивати, виводячи на світ Божий фальш і самовдоволену пихату всездозволеність високопоставлених осіб. Іван знущався й іронізував над школярськими вправами Білодіда, а ми всі бачили, що він виносить вирок усій “білодівщині”...» (Іванисенко, 1998, с. 94). На думку Леся Танюка, її значення потрібно розглядати в широкому історичному контексті, як продовження глибоких мовознавчих досліджень і традицій 1920–1930-х років, що існують поза «скинутих з п’єдесталів білодідів» (Танюк, 1998, с. 155). За словами С. Білоконя, ця праця і загалом діяльність І. Світличного руйнували ідеологічну систему, «тож гріх говорити, ніби Світличний сів лише за читання й розповсюдження... Система воліла судити жорстокіше, ніж сама формулювала звинувачення, але боялася заволати від раптового болю, що в неї влучено» (Білокін, 1998, с. 308).

У 1970 р. в часописі «Жовтень» під прізвиськом А. Перепаді (надрукувати під своїм прізвиськом уже не було можливості) опубліковано ще одне важливе мовознавче дослідження І. Світличного – критичний огляд «Російсько-українського словника» в 3 т., виданого 1968 р. в «Науковій думці» Інститутом мовознавства імені О. О. Потебні, під назвою «**Новий словник. Який він?**». Високу оцінку рецензії дає М. Коцюбинська, яка зазначає, що «це є фахово компетентний, логічно стрункий аналіз найголовніших параметрів словника з практичними міркуваннями й порадами. Тут намацано больові точки панівної словникової політики – непоправне звуження сфер уживання української мови, потворні наслідки торжества “принципу

мінімальної розбіжності” з мовою російською і свідоме калічення мови в ім’я цього принципу» (Коцюбинська, 2008, с. 21). І. Світличний у цій праці порушив теми, які були заборонені впродовж усього радянського періоду і які почали усебічно, системно й об’єктивно вивчати в Україні лише за доби незалежності, а саме втручання радянської системи у мовні закони, внутрішню структуру української мови з метою її зближення з російською, що призводило до втрати самобутніх рис і збіднення української мови. «Ця праця Світличного, – як зауважує Л. Масенко, – має велику наукову вартість і лишається актуальною до сьогодні» (Масенко, 2004, с. 57).

На початку рецензії І. Світличний акцентує на важливій ролі словників у житті суспільства: *«Словник – це мовний кодекс, мовний закон, обов’язковий для всіх, хто користується мовою в суспільно-державних сферах, і всі його вартості, і всі його вади довгі роки будуть для широкого загалу нормою і законом, що формуватимуть мовну культуру народу»* (Світличний, 1990, с. 462). З огляду на те, що словник, а особливо академічний словник, є важливим джерелом інформації, засобом збереження і передачі знань для наступних поколінь, відображенням мовної картини світу суспільства в певний історичний період, до оцінювання переваг і вад кожної нової лексикографічної праці потрібно підходити дуже відповідально і серйозно. Тому І. Світличний ставить перед собою завдання докладно проаналізувати реєстр, наукові принципи, на які спираються упорядники нового словника, систему ремарок тощо, уникаючи «супероцінки і суперзахоплення».

У ході аналізу І. Світличний порівнює нову працю з «Російсько-українським словником», виданим 1948 р.,

на якому значною мірою позначилися русифікаторські політичні підходи до словникарства, запроваджені з 1930-х рр., передусім принцип мінімальних відмінностей у лексиконах національних мов, що відповідав меті мовної інтернаціоналізації за посередництва російської мови. І. Світличний констатує, що порівняно зі словником 1948 р. новий словник значно більший за обсягом за рахунок неологізмів, іншомовних запозичень, наукових термінів, збільшилася граматична номенклатура словника, наведено ідіоматичні звороти і фразеологізми, виділено в окремі статті прислівники, що теж помітно розширило його реєстр. Схвально оцінює автор рецензії збагачення реєстру словника емоційно-оцінними словами (збільшувальними, зменшувальними, пестливими, зневажливими формами іменників та прикметників), діалектними і розмовними словами; до того ж упорядники *«оберігають словник від усілякої мовної калічі»* (Світличний, 1990, с. 464), намагаючись *«оновити переклад, очистити його від мовної калічі, надати ваги і звучання питомим українським словам»* (Світличний, 1990, с. 476). Хоч автор не пояснює, що саме він називає «мовною каліччю», двічі вживши цю номінацію, проте з наведених у тексті рецензії прикладів стає зрозуміло, що це росіянізми, форми, тожні або близькі за звучанням до російських, які в словнику 1948 р. витісняли питому українську лексику: *«Упорядники Словника 1948 року надавали перевагу зовнішній подібності слова, не завжди зважаючи на його зміст і зв'язок з іншими словами мови. Упорядники нового Словника в багатьох випадках на перше місце ставлять українські відповідники не за зовнішньою схожістю їх зі словами, що перекладаються, а за внутрішньою змістовністю, за їх характерністю для української мови.»*

Отож і **серветка**, і **кава**, і **фахівець**, і **очерет** з другого плану перейшли в розряд основних, а колишні основні (**салфетка**, **кофе**, **спеціаліст**, **комиш**), навпаки, виявилися на другому плані» (Світличний, 1990, с. 476). Зміна порядку розташування слів у перекладній частині мала важливе значення: адже користувачі словника насамперед беруть до уваги перше слово як основне і вживають його. Проте упорядники, на жаль, не були послідовними у вирішенні цього питання і більшість росіянізмів залишили в словнику, лише переставивши їх на друге місце, а деякі й не переставляли. «*Лишилися деякі слова, – пише І. Світличний, – які взагалі не мали б бути в нормативному словнику (кирпич, сахар, озноб, хникати, знобити, обломок, зівати, із-за в значенні через тощо). Більше того – дискваліфікувавши одні і вилучивши з ужитку інші, упорядники Словника компенсували свою сміливість тим, що ввели цілу низку слів, аж ніяк не кращих за вилучені й дискваліфіковані. Обідняти (збіднювати), обездолений (знедолений), обіденний (обідній), улучати (вибирати), самодовліючий (самодостатній) – цих і подібних слів у Словнику 1948 року не було, це вже набутки нового Словника і, певна річ, такі набутки, якими упорядникам не доведеться пишатися» (Світличний, 1990, с. 477).*

Аналізуючи реєстр нового словника, І. Світличний увиразнює актуальну проблему перекладу активних дієприкметників теперішнього часу. Він наголошує на тому, що форми дієприкметників на *-ачий*, *-ячий*, *-учий*, *-ючий* штучні і неприродні для української мови, тому їх потрібно перекладати або описово, або словами інших частин мови. Для прикладу він пропонує кілька перекладів газетного заголовка «Сражающийся Вьетнам» і речень, що по-

чинаються словами «Народ, сражающийся...»: «*В'етнам бореться*», «*Народ, що бореться...*», «*Народ, борючись...*» та ін. (Світличний, 1990, с. 469). Способи перекладу дієприкметника залежать від контексту, і їх може бути значно більше, ніж наведено. Недоліком нового словника І. Світличний вважає невелику кількість наявних у реєстрі дієприкметників, чим відчутно знижено його практичну вагомість, адже це один із найважчих з перекладацького погляду моментів (Світличний, 1990, с. 471–472). Ще чіткіше ця проблема постає в перекладі термінології. Щодо її вирішення упорядники словника не виявили чіткої позиції: вони або не вводили до реєстру складних для перекладу термінів на зразок «*движущийся*», «*центрирующий*», «*падающий*», «*скрепляющий*» тощо, або запропонували невдалі варіанти перекладу, що копіюють російські словоформи: «*затримуючий*», «*закріплюючий*», «*ізолюючий*», «*обертаючий*», «*гальмуючий*» та ін. (Світличний, 1990, с. 480). Одним із найвдаліших і природних засобів перекладу таких слів, на переконання І. Світличного, є прикметники з питомими і свого часу продуктивними в українській мові суфіксами *-альний*, *-ильний*: «*Наскільки природніше звучали б ті самі терміни, скажімо, в такому варіанті: **замикальний, всмоктувальний, невисихальний, роз'єднувальний, зрівноважувальний** тощо*» (Світличний, 1990, с. 479).

Ще одним свідченням штучного зближення української мови з російською і калічення українських слів є переклад російських прикметників зі складниками *-видный* і *-образный*, таких як «*змеевидный*», «*клиновидный*», «*кристаллообразный*», не лише словами з частинами *-ястий*, *-подібний*, наприклад «*кулястий*», «*цибулястий*», «*конусоподібний*», «*наукоподібний*», а й з части-

ною -видний: «конусовидний», «колесовидний», «корене-видний» та багато інших. «Те, що російське **вид** по-українськи перекладається **вигляд**, – зауважує І. Світличний, – а українське **вид** має зовсім інше значення, – це упорядників не дуже бентежить, і от із Словника 1948 року в новий перейшла маса словесного баласту, що, крім плутанини, в українську термінологію не вносить анічогісінько» (Світличний, 1990, с. 481).

І. Світличний високо цінував і завжди спирався у своїх мовознавчих дослідженнях на «Російсько-український словник» за редакцією А. Кримського та С. Єфремова (1924–1933), що був заборонений у 1930-х рр. і який, за словами Ю. Шевельова, є «монументальним пам'ятником українського культурного відродження 20-их років ...у царині мовознавства», що відображає самотність української мови в лексичному матеріалі і залишається авторитетним у справі нормування української літературної мови (Шерех, 1954, с. 9–10; 1951, с. 12). Рецензуючи новий словник, І. Світличний постійно звірявся зі словником 1924–1933 рр., добирав з нього приклади, що давало змогу підтверджувати або спростовувати доцільність застосування тих чи тих підходів до наповнення словника. За допомогою матеріалів словника за редакцією А. Кримського та С. Єфремова І. Світличний наводить неспростовні докази збіднення української лексики внаслідок реалізації партійних настанов на зближення з російською мовою і вилучення самотніх українських форм. Для цього він порівнює переклади російських слів у словнику 1948 р., рецензованому словнику 1968 р. і в словнику 1924–1933 рр. Наприклад: «У словнику 1948 року переклад був збіднений передусім тим, що до російських багатозначних слів часто подавалася обмежена кількість українських від-

повідників. До російського слова **великий**, скажімо, наводився один український відповідник (**великий**) – і тим переклад вичерпувався. У новому Словнику, крім того, наводяться ще такі відповідники, як **завеликий**; **видатний**; **визначний**... А якщо зважити, що в академічному Словнику 1924 – 1933 років наводяться ще такі відповідники, як **величезний**, **величенний**, **величний** (**величні** заміри), навіть на цьому окремому прикладі можна уявити, як збіднили переклад упорядники Словника 1948 року» (Світличний, 1990, с. 471). Іван Олексійович робить важливий висновок, що упродовж кількох десятиліть було збіднено не лише переклад, а й загалом українську мову: «...довголітня і вперта орієнтація тільки на лексичну спільність і відраза до будь-якої лексичної відмінності так глибоко ввійшли в словники і в мовну практику взагалі,.. що перебороти інерцію мовного вульгаризаторства сучасними мовознавцями буває дуже і дуже важко» (Світличний, 1990, с. 472). Новий словник намагається дещо виправити ситуацію, повніше представляючи синонімічні ряди української лексики, ніж словник 1948 р. Здійснюючи таке порівняння, І. Світличний фахово доводить, що підхід до укладання перекладних словників, який передбачає добір низки синонімів-відповідників до кожного слова, є єдино правильним і науково доцільним, це «не забаганка словникарів, а необхідність, зумовлена практичними потребами перекладу», тому що «майже кожне слово однієї мови може – залежно від контексту – перекладатися майже всіма словами синонімічного ряду іншої мови» (Світличний, 1990, с. 474). Проте й у цьому питанні новий словник має істотні недоліки, оскільки згаданий принцип не став загальним при його укладанні. Скажімо, до російського

«атеїст» у перекладі дібрано лише слово «атеїст», але не наведено слів «безбожник» і «безвірник», що є у словнику 1924–1933 рр. «Дуже часто до російського слова, – пише про новий словник І. Світличний, – наводиться один український відповідник, ніби всі семантичні відтінки й значення українського слова є простою копією відтінків і значень російського слова, а переклад зводиться до механічних операцій зі словом» (Світличний, 1990, с. 476).

З-поміж інших недоліків рецензованої лексикографічної праці І. Світличний виокремлює переклад діалектних і ненормативних слів російської мови українськими літературними відповідниками, що є невиправдано: «Перекладати ж рідковживане слово ширококовживаним літературним – значить нехтувати особливостями обласної, діалектної, рідковживаної лексики» мови перекладу (Світличний, 1990, с. 482). Наприклад, на думку рецензента, російське діалектне «шишига» доречно було б перекласти українськими «лісовик», «гайовик», а не літературними «біс», «нечиста сила», «чорт» тощо.

Також розглядає систему ремарок у новому словнику і характеризує її як «надзвичайно деталізовану і розгалужену», в чому вбачає багато вад. Зокрема, невиправдано подрібненими і невмотивованими є стилістичні ремарки, застосовані в словнику, що посилює суб'єктивність стилістичної кваліфікації слів, наприклад «лайливе і вульгарне, іронічне і жартівливе, книжне і канцелярське тощо» (Світличний, 1990, с. 487). І. Світличний висловлює свої міркування щодо застосування ремарок «розмовне» і «просторічне». На його думку, виокремлювати позначку «просторічне» в українській мові немає потреби, оскільки важко визначити чіткі ознаки, за якими слід виділяти

у лексиці два окремих різновиди – слова розмовні і слова просторічні. Тож уживання цих двох позначок у новому словнику не витримує жодної критики. Суперечливою і безсистемною є й група спеціальних ремарок. Це виявляється в тому, що упорядники словника виділяють в окремі рубрики номінації з порівняно вузьких галузей, таких як *«кравецька справа, шевська справа, столярна справа»*, проте ширші і сучасніші не взято до уваги, наприклад *«машинознавство і машинобудування, теплотехніка і газотехніка, харчова промисловість, нафтова промисловість, зварювальне виробництво»* та ін. (Світличний, 1990, с. 488). Крім того, на думку І. Світличного, вже час критично переглянути усталену в українській лексикографії традицію детального спеціального коментування, особливо це стосується перекладних словників, де така розгалужена система спеціальних ремарок є недоцільною з погляду практичного застосування.

Отже, І. Світличний у статті «Новий словник. Який він?» пропонує якнайповнішу характеристику нової лексикографічної праці, визначає її переваги і недоліки, висловлює свої думки і поради, які можуть стати в пригоді в майбутньому під час укладання інших словників такого типу. Водночас варто зауважити, що, на нашу думку, запропонований критичний огляд є однією з перших соціолінгвістичних розвідок в українському мовознавстві, де на численних прикладах показано наслідки радянської асиміляційної мовної політики в лексичній системі української мови, що зумовила її збіднення й скалічення, втрату питомих рис і їх заміщення російськими. І. Світличний завершує рецензію фразою, яку традиційно висловлюють у таких випадках: його зауваження не применшують значення цієї великої і складної праці, за яку упорядникам

варто щиро подякувати. Проте додає й такий коментар: «...вони (упорядники словника. – І. Р.) не всесильні і навіть не такі вільні у виборі, як ми це іноді уявляємо. Є норми й традиції, які складаються поза їх волею і переступити яких вони не можуть» (Світличний, 1990, с. 492). І йдеться тут, очевидно, не лише про залежність від традицій, усталених мовною практикою і закріплених науковими працями, а й від вимог до словникарства, що їх визначала радянська влада, вимог ідеології, коли партійне керівництво відстоювало невідворотність злиття мов «братніх» народів в одну – російську і будь-які спроби реформувати українську мову кваліфікувало як штучний відрив її від російської.

Робота над словником синонімів

З другої половини 1960-х років, що засвідчують спогади друзів і рідних, а також згадки у листуванні, І. Світличний розпочинає роботу над словником синонімів української мови. У листі до Алли-Галі Горбач на початку 1970-го Іван Олексійович пише, що його заповітною мрією є словник французької мови П. Робера, і «не лише тому, що я потроху перекладаю з французької; я словниками цікавлюся й спеціально (може, мені згодом вдасться й самому створити щось в цій галузі)» (Світличний, 2008b, с. 130). Про початок праці над словником до другого арешту він розповідає і в листі І. Чинченкові від 13 серпня 1978 р. («матеріали українського синонімічного словника, над яким я працював ще й до 72-го року») (Світличний, 2008b, с. 175), згадує про це й дружина Л. Світлична, описуючи період заборон між двома арештами: «Іван... для душі

почав серйозно займатися мовознавством. Вже тоді він розпочав роботу над словником синонімів, продовжував цю роботу в таборі і на засланні до самої хвороби. В останній період він вважав це головною справою свого життя» (Світлична, 1998, с. 32).

Вимогливий до себе, максимально відповідальний стосовно всього, що він робив, І. Світличний і до справи укладання синонімічного словника підходив ґрунтовно, досліджуючи велику кількість літератури, збираючи матеріал з усіх доступних і малодоступних джерел. Пошук нових необхідних для роботи відомостей та фактів, уважне ставлення до знайденого матеріалу, його скрупульозний аналіз характеризували цей напрямок діяльності вченого від самого початку – появи ідеї і її поступового втілення, що відбувалося впродовж більш як десятиліття. З приводу початку роботи над словником В. Іванисенко зазначає: «Певного часу я почав догадуватися, що Іван працює над якимось ширшим дослідженням про лексичні багатства і загальний стан української мови. [...] Отож, коли почастішали телефонні дзвінки від Івана (інколи пізно ввечері, а то й уночі) і між нами починався обмін думками щодо значення і вживання того чи того слова (який-небудь забутий “оберіг” абощо), я відразу “вирахував”, про яку роботу йдеться. Іван усіма доступними способами перевіряв і уточнював фактичний матеріал, і це при тому, що в його бібліотеці були під рукою всі існуючі словники та інші джерела з української лексики. Але він ще й ще звертався до всіх, хто міг порадити; серед них, звичайно, були й Б. Антоненко-Давидович, і М. Лукаш, і М. Коцюбинська, і багато інших» (Іванисенко, 1998, с. 98).

Свої мовознавчі студії дослідник продовжує в таборі. Працює інтенсивно й наполегливо, попри складні умови –

«не маючи свого столу, карткових шаф, шухляд, скриньок, при постійних обшуках, перекиданні з місця на місце, перетасовуванні...» (Калинець, 1998, с. 454). Значення, якого він надавав цій роботі, захоплення нею засвідчує кожна згадка про словник в його епістолярії 1970-х рр., востаннє – від 9 травня 1979 р. у листі із заслання до Л. Плюща. За спогадами дружини, він працював над словником ще довше, хоч на засланні ця робота значно уповільнилася через погіршення стану здоров'я, – вибирав слова до нього з різних джерел уже зовсім хворий, і робота ця тривала б і далі й, можливо, була б завершена, якби її не зупинили трагічні події серпня 1981 р. Після інсульту і хвороб, які додалися, завжди творчий і діяльний І. Світличний вже не міг ані писати, ані читати, ані займатися улюбленим словником, про який він завжди так хвилювався і вболівав.

Наведемо кілька уривків з листів І. Світличного, де він пише про свою лексикографічну діяльність як справу всього свого життя, а про зібрані матеріали – як найбільшу цінність: «...основне моє заняття – робота над синонімічним словником – робота, що могла б забрати весь мій вільний час і не забирає тільки тому, що перспектива черствого сухаря – не мій ідеал» (до сестри Надії, 07.12.73 р.) (Світличний, 2001, с. 55); «Робота над словником – найсерйозніше і найцікавіше, що я тут роблю, вона забирає більшість мого вільного часу, і наслідки роботи тішать більше, ніж яка інша робота» (до дружини, 28.01.74 р.) (Світличний, 2001, с. 83); «Займаюся я здебільшого словником, займаюся з охотою, і роботи – краю не видно...» (до дружини, 10–13.07.75 р.) (Світличний, 2001, с. 270); «Май на увазі, що синонімічний словник буде основним, що я зроблю в своєму житті (якщо, звичайно, закінчу його)» (до дружини, 30.04.76 р.) (Світ-

личний, 2001, с. 321). Важлива інформація міститься у листі до Віри Вовк від 30 вересня 1976 р., де він повідомляє про попередні результати роботи, її обсяг, свої спостереження за семантичними зв'язками між словами і розмірковує про значення такої праці для системного вивчення мови: *«...працюю над словником синонімів української мови і зробив уже чимало: в картотеці моїй кілька десятків тисяч карток – попередньо систематизованого матеріалу, а деякі лексичні гнізда мають більше як по сто синонімів. Особливо вражає багатством ботанічна, орнітологічна та інша природна лексика, головню за рахунок діалектизмів, у цій сфері дуже стійких. Про цілковите викінчення праці не може бути мови через брак матеріалу, але максимум можливого я зроблю тут. І дуже цікава це робота – простежувати семантичні зв'язки там, де звичайне око їх не бачить, і групувати всю лексику в струнку систему»* (Світличний, 2001, с. 344).

Не маючи доступу до книгарень, бібліотек, як і до своєї домашньої бібліотеки, І. Світличний для роботи над словником майже в кожному листі всім, кому може, замовляє літературу – словники, статті, книжки, намагається дістати всі нові видання з різних галузей мовознавства, що виходили тоді в Україні та Росії. Списки замовленої літератури, що ставала джерелом для словника синонімів, вражають обсягом (трапляється, що вони займають по кілька сторінок листа) і різноманітністю зацікавлень. Це, зокрема:

– словники: орфографічний, етимологічний, інверсійний, академічний тлумачний словник української мови, на вихід кожного нового тому якого з нетерпінням чекає (*«Він мені потрібен як хліб насущний – не дарма ж я попередні томи і зараз привіз із собою в Київ»*) (до

дружини, 13.12.74 р., лист написаний із слідчого ізолятора київського КДБ) (Світличний, 2001, с. 205)), шеститомний українсько-російський словник 1953–1963 рр., словник іншомовних слів, російсько-український словник А. Кримського 1924–1933 рр., з яким ніколи не розлучається (про це пише в одному з листів: *«У мене справа простіша: найнеобхідніше (в тому числі й словник Кримського) я завжди (і зараз) маю при собі»* (до сестри Надії, 26.11.74 р.) (Світличний, 2001, с. 194)), ботанічний і правничий словники, видані в 1930-ті роки, мінералогічний словник (*«...в ньому для мене матеріалу – ціле море»* (до дружини, 10–13.07.75 р.) (Світличний, 2001, с. 270)), словник суспільно-економічної термінології, «Енциклопедія кібернетики», «Синонімічний словник-мінімум» В. Ващенко (1972), «Словник музичних термінів» Ю. Юцевича (1977), «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.» Л. Гумецької (1977) (про нього І. Світличний відгукується якнайтепліше: *«Словник просто розкішний: Л. Л. Гумецька здійснила справжній подвиг»* (до дружини, 17.03.78 р.) (Світличний, 2001, с. 496)), «Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка» (1978), діалектні: «Словник діалектизмів українських говірок Одеської області» А. Москаленка (1958), «Матеріали до словника буковинських говірок» (1970–1973), «Словник полтавських говорів» В. Ващенко (1960), «Практичний словник семантичних діалектизмів Закарпаття» Й. Дзендзелівського (1958), «Географічні назви Бойківщини» Я. Рудницького (1934) та ін., про які пише, що з усього бажаного матеріалу їх не вистачає найбільше: *«...їх є чимало, але ксерокопії замовляти ніде, бібліотеки висилають тільки мікрофільми, на фотострічках, а ви-*

користовувати тексти в такій формі тут неможливо» (до дружини, 12.04.76 р.) (Світличний, 2001, с. 317));

- наукові журнали («Мовознавство», «Лексикографічний бюлетень», «Вопросы языкознания», «Вопросы философии» та ін.);
- вузькофахова лінгвістична література («Общее языкознание. Методы лингвистических исследований» (1972), «Общее языкознание. Внутренняя структура языка» (1973), А. Москаленко «Українська історична лексикологія» (1972), А. Бевзенко «Лексична синоніміка художнього твору» (1972), «Питання філології» (1972), В. Ващенко «З історії та географії діалектних слів» (1962), Л. Паламарчук «Українська радянська лексикографія» (1978), В. Горобець «Лексика історично-мемуарної прози» (1979) та ін.);
- дослідження, що стосуються різних наукових галузей: В. Комендар «Лікарські рослини Карпат», видання, присвячені українському фольклору, зокрема стаття Л. Шереметьєвої про народні календарі («Крім того, що й загалом я читав її з великим інтересом, вона ще мені дуже знадобилася для синонімічного словника. Велике їй спасибі за те!» (до дружини, 26–30.09.73 р.) (Світличний, 2001, с. 29)), «Коломийки», «Папір і філіграні на українських землях», «Каталог інкунабул», А. Зыкова «Учение о человеке в философии Х. Ортеги-и-Гассета», Р. Шеннон «Имитационное моделирование систем – искусство и наука» та ін.

Цікавиться структурною лінгвістикою, психолінгвістикою, породжувальними граматиками, знаковими системами (замовляє «Идеи и методы современной структурной лингвистики» Ю. Апресяна (1966), наукові праці

Ф. де Соссюра, Ю. Лотмана; повідомляє дружині, що вже має збірник статей «Структурализм: “за” и “против”» і Тартуський збірник). «У зоні, – розповідає С. Глузман, – було кілька збірок із семіотики (“Лотманівських”), Іван рекомендував мені їх читати... Це було приголомшливим відкриттям для мене!» (Глузман, 1998, с. 487). Ці праці мали для І. Світличного велике значення і, як зазначає Л. Масенко, свідчать про його бездоганний філологічний смак та широкий обсяг знань (Масенко, 2004, с. 60). Ознайомлення з ними приносило йому справжню насолоду, про що писав у листах до дружини: «З величезним задоволенням читаю два останні випуски тартуських “Трудов по знаковым системам”. Така неймовірна іноді глибина і розкіш думки, що, здавалося б, на знані й пережиті речі відкривають тобі очі, як сліпцеві...» (до дружини, 19.02.78 р.) (Світличний, 2001, с. 488).

Передплачує велику кількість періодичних видань – щороку близько 15 українських (наприклад, «Вітчизна», «Дніпро», «Жовтень»), російських, а також польських і навіть югославських журналів, наголошуючи, що всі вони потрібні незалежно від цікавості матеріалу для укладання словника.

Друковане слово для І. Світличного – завжди на першому місці, переконуємося в цьому, читаючи його листи, де він дякує друзям за надіслані подарунки, але й висловлює побажання не витратити гроші на їжу чи одяг, а лише на книги: «...я зараз маю всього досить. Але на книжки я скупий рицар, і жодна бандероль не зайва» (до Лева Копельєва, 1.01.79 р.) (Світличний, 2008b, с. 249); «Ти не дуже нарікай на мою жадібність до книжок: втрата цієї жадібності означала б, що я вибуваю з життя – а хіба це Тобі було б втішно?» (до дружини, 17.03.78 р.) (Світлич-

ний, 2001, с. 496). Списки книжок, філологічної літератури, періодичних видань і словників надходили від І. Світличного його друзям в Україну та за її межі увесь період неволі, аж до 1981 р. Його неспокійний допитливий розум постійно потребував «інтелектуальної поживи» попри всі зовнішні негаразди. Це свідчить про стійкість його духу і нескореність перед режимом, який так боявся українського інтелектуала, що прагнув його знищити, ув'язнивши на довгі роки. Як пише Лесь Танюк, «один лише список тієї літератури, яку він проробив, – в умовах каторги! – вирок більшовицькій системі. Системі, суттю якої стало ув'язнення розуму» (Танюк, 1998, с. 161).

Найважливішими джерелами для І. Світличного були словники, на чому неодноразово наголошував: *«Взагалі треба купувати без винятку все, що трапляється з українського словникарства»* (до дружини, 30.04.76 р.) (Світличний, 2001, с. 321); *«І стежте за новими словниками і всім, що нагадує словники»* (до дружини, 30.06.76 р.) (Світличний, 2001, с. 331); *«Скажу тільки, що в першу чергу мене цікавлять будь-які українськомовні словники (я їх назбирав чимало, вдома там їх ціла купа, особливо з 30-х років)»* (до Григорія Міняйла, 9.10.78 р.) (Світличний, 2008b, с. 213). Отримавши давно очікуване замовлення, не може стримати своєї радості: *«Днями у мене було справжнє свято: я отримав фотокопію омріяних “Матеріалів до словника буковинських говорів” – матеріалів для мого словника справді незамінних...»* (до дружини і до сестри Надії, 31.07.76 р.) (Світличний, 2001, с. 338). Ще більша радість була в нього, коли одержав у подарунок термінологічні словники ВУАН за редакцією А. Кримського: *«Іван радів, як дитина, тим книжечкам на грубому жовтому папері, який*

мало не розсипався від дотику» (Ткаченко Ю., 1998, с. 359). Для своєї роботи всі нові словники І. Світличний просить купувати в двох примірниках, що давало йому змогу не розписувати слова на картки, а різати текст, економлячи час і доповнюючи в такий спосіб свою картотеку.

Багато матеріалу для словника отримував з художньої літератури, виписуючи з кожної книжки сотні карток. У листах І. Світличний зауважує, що дуже вдячний матеріал дають твори Івана Франка, Лесі Українки. Цікавим є його спостереження щодо творів сучасників: *«...якщо за цим показником судити про якість літературного твору або хоч про його мову, то одне з найпочесніших місць посяде Загребельний, потім Земляк, а Гончар буде далеко під кінець списку, – це якщо не брати до уваги Ільченка, Лукаша та деяких інших, що останнім часом не пишуть»* (до дружини і до сестри Надії, 14.02.77 р.) (Світличний, 2001, с. 378).

Картотеку словника вдалося поповнити ще й завдяки допомозі друзів, таких самих в'язнів сумління, які записали відомі їм діалектні відповідники до різних слів. З. Антонюк, що народився і перші роки життя мешкав на Холмщині, а потім на Волині, розповідає, як «методом мозкової атаки» І. Світличний «вичавив» з нього 50 синонімів до слова «їсти», після чого, «окрилений успіхом, обіцяв ще “вичавити” всі відомі мені синоніми до інших головних дієслів» (Антонюк, 1998, с. 252). Схожими спогадами ділиться Г. Герчак: «Одного разу він попросив мене записати для нього слова на галицькому діалекті, оскільки я родом з Галичини. Я записав такі слова, а також намалював воза з поясненням кожної деталі та її назви» (Герчак, 1998, с. 509–510).

Під час роботи над словником, картотека якого досить швидко збільшувалася, І. Світличний розробляє й удосконалює власні принципи опрацювання матеріалу і побудови такої праці. У перспективі він має намір на цій основі створити не лише словник синонімів, а й написати наукове дослідження про системність лексики. Про можливе практичне і теоретичне значення своєї роботи він розповідає в кількох листах до дружини, зокрема 31 березня і 12 квітня 1976 р.: *«Мовознавчі виклади мої будуть пізніше: зараз я цілком зайнятий словником, справа просувається потроху, наслідки можуть бути цікаві не лише практично (словники), але й теоретично – осмислення системних зв'язків у лексиці та їх класифікація. Питання це надто серйозне, щоб поспішати з остаточними висновками, але це може бути найсерйозніше з того, що я зробив»* (Світличний, 2001, с. 315, 316). Трішки раніше того ж року І. Світличний повідомляє, що вироблені ним принципи обробки матеріалу відрізняються від тих, на яких базуються всі відомі йому українські синонімічні словники, *«вони відрізняються суттєво, і колись я спробую обґрунтувати їх і теоретично, а зараз мене більше вабить практична робота й удосконалення лексичних принципів, ніж їх обґрунтування та виклад»* (до дружини, 19.01.76 р.) (Світличний, 2001, с. 299). Отже, можна зробити висновок, що І. Світличний на основі практичної роботи з синонімії поступово, впродовж років, формував свою концепцію і принципи укладання словників синонімів, які планував висвітлити в теоретичному трактаті. На жаль, цим намірам не судилося бути втіленими в життя. Втім, деякі підходи І. Світличного до роботи зі створення словника дізнаємося з його епістолярію, особливо тоді, коли він надає поради Надії щодо її праці над словником

мікробіологічної термінології, яку теж було розпочато в період таборового ув'язнення.

Як згадує Н. Світлична, вже з перших днів перебування в таборі її залучили до роботи з укладання словника мікробіологічної термінології, яку розпочала Ніна Строкатова (Світлична, 2008а, с. 677). Працювали дружно й злагоджено, зібрали багато матеріалу, мріючи створити словник, який справді міг би заповнити важливу нішу в українському мовознавстві. Листуючись із братом, Надія час від часу радиться з ним щодо принципів формування словника. Поради І. Світличного виявляють і його підходи до такої діяльності. Зокрема, він не радив їй читати літературу про словники, а читати інші словники такого типу, аналізувати їх і виробляти відповідні принципи для своєї праці, формуючи схему статей і дотримуючись її надалі. Найперше і найважливіше завдання – скласти реєстр термінів, щоб представити всю термінологію обраного профілю. Радив також уникати синонімії в термінології, де вона, на відміну від звичайної мови, небажана (до дружини, 22.10.73 р.) (Світличний, 2001, с. 40–41). Актуальним питанням тут для нього, як і в рецензії на словник 1968 р., є вживання і введення до словників активних дієприкметників теперішнього часу. Він категорично не погоджується з Надією, що таких форм у термінології уникнути неможливо: *«У 30-х роках любісінько обходилися без них. Навіть у Твоїх прикладах “целюлозоруйнуючі організми” можна замінити на “-руйнівні”, а про “азотфіксуючі”, “амонфіксуючі” треба добре подумати, чи не слід їхні суфікси замінити на “-альний” або “-ильний”: колись ці суфікси були дуже продуктивними і звучали природно»* (до сестри Надії, 26.11.74 р.) (Світличний, 2001, с. 194).

З листів також дізнаємося про деякі напрямки роботи І. Світличного з лексичною синонімією, які за сприятливих умов були б висвітлені у теоретичній розвідці. Зокрема, про спроби класифікувати дієслова за семантичною ознакою (листи до дружини від 22 жовтня 1973 р., 10 лютого, 29 квітня і 26 травня 1974 р.): *«...відкрив цікавий принцип: це як продовження роботи над синонімами; синонімічні гнізда групуються в більші єдності, а ті – в ще більші – і так можна дійти такої систематики, яку ботаніки мають щодо рослин, або хіміки щодо елементів. А ще можна ділити слова на візуальний, звуковий і т.п. світи – також наслідки дуже цікаві»* (Світличний, 2001, с. 116). За таким принципом йому вдалося виокремити групи дієслів, що містили по кількасот одиниць (наприклад, зі значенням *«відокремлювати(ся)»*, *«покращувати(ся)»*, *«збільшувати(ся)»* та ін.), і наступним своїм завданням він бачив створення логічно стрункої схеми, завдяки якій можна було б за семантичною ознакою погрупувати всі дієслова, що існують у мові.

На жаль, велика багаторічна робота над словником синонімів, яка мала своїм підґрунтям лексикографічний досвід українських мовознавців від 1920-х років і до кінця 1970-х, не була завершена, як не було втілено й безліч інших ідей та задумів, якими І. Світличний ділився у своїх листах і в безпосередньому спілкуванні з товаришами. Заборони тоталітарної системи на вільну працю, висловлення думок, захист національних прав і свобод, відкрите зацікавлення національними проблемами, питаннями мови та історії не дали йому змоги повною мірою реалізувати себе як українського митця і вченого в творчій і науковій роботі, які вважав для себе найбажанішими і найулюбленішими.

Діяльність знакових для українського руху опору постатей Івана та Надії Світличних у 1960–1970-х роках мала неоціненне значення для розгортання і зміцнення національно-визвольного руху в Україні, активізації його найкращих інтелектуальних і творчих сил. Наукова, публіцистична, творча та епістолярна спадщина І. Світличного, публіцистика, епістолярій та правозахисна діяльність Н. Світличної становлять значний дослідницький інтерес з погляду порушення актуальної мовної і мовознавчої проблематики, пов'язаної з практикою зросійщення і національного нівелювання, яку провадив радянський тоталітарний режим щодо українського народу, української мови і культури. Важливою є робота І. Світличного над словником синонімів української мови, якій він присвятив понад десять років свого життя, прагнучи зупинити процес збіднення лексичного складу української мови, її зближення та остаточну асиміляцію з російською, довівши, що українська мова неймовірно багата на слова і різноманітні семантичні відтінки. Синонімічний і термінологічний словники, над якими працювали в найгірші часи неволі І. та Н. Світличні, могли б стати вагомим надбанням української лексикографії. Цінними є мовознавчі розвідки І. Світличного, досліджувані в них проблеми та запропоновані розв'язання дотепер лишаються актуальними і важливими для вивчення історії соціолінгвістики та історії розвитку української мови у ХХ ст.

Список використаної літератури

Антонюк, З. (1998). Як не я – тоді хто? В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 247–256). Київ: Видавництво «ЧАС».

- Білокінь, С. (1998). Из часу, що закривавився. В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 305–313). Київ: Видавництво «ЧАС».
- Вовк (Селянська), В. (1998). Світло в темряві. В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 374–378). Київ: Видавництво «ЧАС».
- Герчак, Г. (1998). Пам'ять про Івана Світличного. В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 505–511). Київ: Видавництво «ЧАС».
- Глузман, С. (1998). Уроки Світличного. В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 477–497). Київ: Видавництво «ЧАС».
- Горинь, Б. (1998). Двигун руху шістдесятників. В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 257–267). Київ: Видавництво «ЧАС».
- Гречко, І. (1998). Pro aeterna memoria. В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 279–283). Київ: Видавництво «ЧАС».
- Дзюба, І. (1990). «Душа, розпластана на пласі...». Переднє слово. В І. М. Світличний. *Серце для куль і для рим* (с. 5–20). Київ: Радянський письменник.
- Дзюба, І. М. (1998а). Від автора: з відстані чверті століття. В І. М. Дзюба. *Інтернаціоналізм чи русифікація?* (с. 10–13). Київ: Видавничий дім «КМ Академія».
- Дзюба, І. (1998b). Пам'ять вдячності і боргу. В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 112–122). Київ: Видавництво «ЧАС».
- Дрозд, В. (1998). Світличні. В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 221–225). Київ: Видавництво «ЧАС».
- Забужко, О., & Андрусак, І. (ред.). (2014). *Український палімпсест. Оксана Забужко у розмові з Ізою Хруслінською* (Д. Матіяш, пер.). Київ: Видавничий Дім «КОМОРА».
- Забужко, О. (2018). *Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій* (3-тє вид.) Київ: Видавничий Дім «КОМОРА».

- Заливаха, О. (1998). Ніхто не пройде за тебе твого шляху. В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 200–205). Київ: Видавництво «ЧАС».
- Іванисенко, В. (1998). Він дарував нам світло. В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 89–104). Київ: Видавництво «ЧАС».
- Іванченко, Р. (1998). Надхнений прийдешнім. В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 367–371). Київ: Видавництво «ЧАС».
- Калинець, І. (1998). Носій любови – Іван Світличний. В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 451–457). Київ: Видавництво «ЧАС».
- Кириченко, С. (1998). Учителі. 1957–1962. В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 127–135). Київ: Видавництво «ЧАС».
- Коваленко, І. (1998). Спогади спів'язня. В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 471–473). Київ: Видавництво «ЧАС».
- Корогодський, Р. (2016). *До брами світла. Портрети* (О. Сінченко, ред.). Київ: Дух і Літера.
- Корогодський, Р. (1998). Садівник. В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 292–304). Київ: Видавництво «ЧАС».
- Косів, М. (1998). Іван Світличний – «Його Світлість». В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 319–324). Київ: Видавництво «ЧАС».
- Коцюбинська, М. (1998). «Доброокий». В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 105–111). Київ: Видавництво «ЧАС».
- Коцюбинська, М. (2008). Світло Світличних: Іван і Надія. Передмова. В І. Світличний, & Н. Світлична. *З живучого племені Дон Кіхотів* (с. 5–44). Київ: Грамота.
- Кравченко, І. (1998). Рисочка до портрета І. О. Світличного. В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 363–366). Київ: Видавництво «ЧАС».

- Масенко, Л. Т. (2004). *Мова і суспільство. Постколоніальний вимір*. Київ.
- Масенко, Л. (2005). Мовна політика в УРСР: історія лінгвоциду. В Л. Масенко (ред.), Л. Масенко, В. Кубайчук, & О. Демська-Кульчицька (упоряд.). *Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали* (с. 5–36). Київ: Видавничий дім «КМ Академія».
- Масенко, Л. (2015). Роль шістдесятників як осередку національного опору в тоталітарній імперії. В W. Mokry (Ed.). *Język ukraiński w życiu i działalności elit na Ukrainie na przestrzeni wieków. Kultura, nauka, oświata, religia, społeczeństwo, polityka* (pp. 47–56). Kraków: Sz wajpolt Fiol.
- Обертас, О. (2012a). Дисиденти. В О. Зінкевич (ред.). *Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник* (2-ге вид., доп., с. 33–42). Київ: Смолоскип.
- Обертас, О. (2012b). Самвидав. В О. Зінкевич (ред.). *Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник* (2-ге вид., доп., с. 23–32). Київ: Смолоскип.
- Плющ, Л. (1998). «І все ж я – випадок. Сам по собі». В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 349–358). Київ: Видавництво «ЧАС».
- Ренчка, І. Є. (2020). Українська мова у національно-визвольному русі в Україні 1960–1980-х років. *Міжнародний філологічний часопис*, 11 (3), 118–126. <https://doi.org/10.31548/philolog2020.03.020>
- Світлична, Л. (1998). Поруч з Іваном. В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 20–60). Київ: Видавництво «ЧАС».
- Світлична, Н. (2008a). Інтерв'ю. В І. Світличний, & Н. Світлична. *З живучого племені Дон Кіхотів* (с. 668–737). Київ: Грамота.
- Світлична, Н. (2008b). Спогади. В І. Світличний, & Н. Світлична. *З живучого племені Дон Кіхотів* (с. 413–559). Київ: Грамота.
- Світлична, Н. (2008c). Статті. В І. Світличний, & Н. Світлична. *З живучого племені Дон Кіхотів* (с. 574–640). Київ: Грамота.
- Світличний, І. (2008a). Гармонія і алгебра. In І. Світличний, & Н. Світлична. *З живучого племені Дон Кіхотів* (с. 64–82). Київ: Грамота.

- Світличний, І. (2001). *Голос доби. Книга перша. Листи з «Парнасу»*. Київ: Сфера.
- Світличний, І. (2008b). *Голос доби. Книга друга*. Київ: Сфера.
- Світличний, І. (1990). Новий словник. Який він? В І. Світличний. *Серце для куль і для рим* (с. 462–492). Київ: Радянський письменник.
- Стус, В. (1998). «Іван – то моя любов найбільша» (уривки листів із неволі) В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 346–348). Київ: Видавництво «ЧАС».
- Танюк, Л. (1998). З Іваном і без Івана. В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 143–172). Київ: Видавництво «ЧАС».
- Тарнашинська, Л. (2018). Висока світлість Івана Світличного. Коротка спроба реконструкції однієї незвичайної долі. В *Іван Світличний у спогадах, пам'яті, серці (1929–1992)* (с. 45–56). Київ [б. в.].
- Ткаченко, В. (1998). Уроки високої людяности й доброчесности. В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 399–402). Київ: Видавництво «ЧАС».
- Ткаченко, Ю. (1998). Посвіт Світличного. В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 359–362). Київ: Видавництво «ЧАС».
- Шевчук, В. (1998). «Він світильником був, що горів і світив...» В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 226–235). Київ: Видавництво «ЧАС».
- Шерех, Ю. (1954). *Всеволод Ганцов. Олена Курило*. Вінніпег: УВАН. URL: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1617/file.pdf>
- Шерех, Ю. (1951). *Нарис сучасної української літературної мови*. Мюнхен: Молоде життя. URL: <http://diasporiana.org.ua/movoznavstvo/1060-shereh-yu-naris-suchasnoyi-ukrayinskoyi-literaturnoyi-movi/>